

PRIJZEN EN LONEN ALS SOCIAAL-ECONOMISCHE VERKLARINGSVARIABLEN (14e - 20e eeuw)

door

Chris VANDENBROEKE

Het belang van de studie van prijzen en lonen ligt duidelijk vervat in de sterke verbondenheid met het economisch gebeuren in heden en verleden. Dagelijks zien we ons in de nieuwsmidia geconfronteerd met be-
grippen als prijsblokkering en gebrek aan competitiviteit door excessieve
loonlasten. De betekenis van deze factoren in een technologisch hoogont-
wikkelde maatschappij kan nochtans betwijfeld worden, daar efficiënte
investerings en toepassingen van spijttechnologie in staat moeten zijn
tot het herstellen van het concurrentievermogen. Veel minder was dat
het geval in de pre-industriële periode, waarbij een verhoging van de
output overwegend door een toename van de arbeidsinzet of door een
uitbreiding van het arbeidsbestand moest nagestreefd worden ¹.

Het valt op dat de belangstelling van historici voor prijzen- en lonen-
onderzoek heel sterk door de economische actualiteit wordt beïnvloed.
Lange tijd onderbelicht noteren we vooral sinds de late 19e eeuw een „his-
torische” interesse voor dergelijke onderwerpen. Heel goed kwam de be-
invloeding aan het licht met de crisis van de jaren 1929-30, toen zowel
door de economen als door historici enkele grootschalige projecten wer-
den opgezet tot het massaal en systematisch inwinnen van basisgegevens
over lange termijn en voor meerdere regio's ². De achterliggende reden
voor deze accentuering van de studie van prijzen en lonen was het onder-
kennen van het economisch verloop. Door een scherper inzicht te verwer-
ven in de ritmeveranderingen van de conjunctuurbeweging hoopte men
tot een verantwoord economisch beleid te komen ³.

Vooraf op het vlak van de methodologie en de bronnenheuristiek werden
de voorbije decennia heel wat inspanningen geleverd. Voor de meeste
landen beschikken we aldus over gedetailleerde en vrij continue prijs- en
loonreeksen die tot de Nieuwe Tijden en vaak zelfs tot de late Middel-
eeuwen teruggrijpen. Ook op het vlak van de integratie en de interpretatie
van deze werkinstrumenten werden de voorbije jaren enkele publicaties
uitgegeven. Het valt echter op dat de aandacht overwegend, zo niet uit-

(1) J.D. CHAMBERS, „Population, economy and society in Pre-Industrial
England”, Londen, 1972, pp. 141-149.

(2) Voor een beknopt overzicht van de bestaande literatuur, zie C. VERLINDEN,
„Documenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen
en Brabant”, dl. I, Brugge, 1959, pp. VII-XXII.

(3) Voor een goede indeling van de economische geschiedenis op basis van
het prijsverloop, cfr. F. BRAUDEL-F. SPOONER, „Prices in Europe from 1450
to 1750”, in „The Cambridge Economic History of Europe. IV. The economy
of expanding Europe in the sixteenth and seventeenth centuries”, Cambridge,
1967.

sluitend, tot de zuiver beschrijvende fase beperkt blijft. Men volgt en analyseert de prijs- en loonevolutie, bepaalt de conjunctuurgolven, legt de termini vast van expansie- en contractiefasen; de verklaring voor de achterliggende realiteit van die alternerende processen wordt evenwel aan andere vorsers overgelaten. Conjunctuurstudie in het algemeen en prijsonderzoek in het bijzonder krijgen m.a.w. de rol van hulpwetenschap toegewezen. Met name F. Braudel en F. Spooner beklemtonen deze beperking: „price history must find its place in the context of general history, of which, after all, it is simply an ancillary science”⁴. Een analoge omschrijving vinden we bij J. Meuvret: „le thermomètre des prix est comme le thermomètre du médecin: il faut apprendre à le lire. La fièvre qu'il mesure est un symptôme indispensable à connaître, mais elle doit être rapprochée d'autres indications et interprétée en tenant compte de l'état général du malade. C'est du quantitatif, mais qui doit permettre d'approcher le qualitatif de plus près”⁵. Historische en economische processen worden m.a.w. in het prijsverloop weerspiegeld, maar voor de verklaring van de veranderingen blijft een structurele benadering van de maatschappelijke processen aangewezen.

Uit bovenstaande beschouwingen en citaten volgt onmiddellijk dat ook deze bijdrage sterk descriptief van aard zal blijven. Niettemin hopen we, door een exhaustieve vergelijking van het prijs- en loonverloop sinds de late Middeleeuwen voor N.W. Europa op te zetten, de nodige diepgang in het onderzoek aan te brengen. In die zin zullen we de nationale en regionale tegenstellingen in de prijs- en loonontwikkeling heel sterk benadrukken. Op het belang van een comparatieve analyse werd onlangs nog door D.C. Coleman gewezen: „we need comparative studies of economy and society in the varied political entities which made up Europe”⁶. Primordiaal is bovendien de vraag naar het waarom van de economische mutaties. In welke mate vormden het prijs- en loonniveau in het verleden een beslissende factor bij het bepalen van de economische draagkracht? Wanneer we zien hoezeer bij de bestrijding van de huidige crisis verwezen wordt naar een al te grote loonlast als storende variabele, is het aangewezen deze zelfde redenering van meer nabij in een historische context te betrekken. Bewust wordt hierbij dan voor een long run overzicht geopteerd, dat zich over vijf-zes eeuwen uitstrekt en waarbij verschillende maatschappijtypes vergeleken worden.

Concretiseren we even de gedachtengang met enkele voorbeelden uit de sociaal-economische geschiedenis. Uit de algemene literatuur vernemen we dat het zwaartepunt van de lakenproductie in de late Middeleeuwen en bij het begin van de Nieuwe Tijden in de Vlaamse centra gelocaliseerd was, maar dat de toenemende concurrentie vanuit Engeland in de kortste keren voor de instorting van deze bloeiende sector heeft gezorgd⁷. Is het

(4) F. BRAUDEL-F. SPOONER, o.c., p. 375.

(5) J. MEUVRET, „Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV. La production des céréales dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle”, Den Haag - Parijs, 1977, p. 41.

(6) D.C. COLEMAN, „The economy of England, 1450-1750”, Oxford-Londen, 1977, p. 200.

(7) Voor wat de herstructurering van de internationale handel tijdens de

mogelijk dat deze radicale kentering het gevolg was van een verminderde economische draagkracht en dus in wezen was ingegeven door een excessieve loonkost in Vlaanderen? Kan deze factor ook voor de volgende eeuwen ingeroepen worden, wanneer zich een complete kentering voltrok in de rangorde van de economische grootmachten in N.W.Europa? Gezien het uitblijven van ingrijpende technologische vernieuwingen vóór de 19e eeuw is het meer dan waarschijnlijk dat de loonkosten een beslissende inbreng hadden op de prijsvorming van afgewerkte producten en dat de afzetmogelijkheden op de buitenlandse markten in menig opzicht door de prijs van de arbeid beïnvloed waren. Het is meteen één van de basisideeën van het mercantilisme en waaraan door het voeren van een protectionistisch beleid met tolbarrières en exportsubsidies nog meer belang werd toegekend. Als laatste voorbeeld verwijzen we naar de loonkosten als verklaringsvariabele voor technologische vernieuwingen en meteen voor de aanzet tot industrialisatie op het einde van de 18e eeuw. De algemene literatuur laat er weinig twijfel over dat de voorbereidingsfase en de industriële start (*take-off*) een heel complexe materie vormen, met tal van factoren die hierbij in aanmerking te nemen zijn⁸. Essentieel was evenwel het wegwerken van excessieve loonkosten door het overschakelen op arbeidsbesparende vernieuwingen en investeringen. Een expliciete verwijzing hiernaar vinden we bij D.S. Landes: „high wages were a stimulus to innovation and technological advance”⁹. Dat echter geenszins van een éénzijdige relatie sprake kan zijn, vindt omgekeerd een bevestiging in de Verenigde Provinciën. Hoge lonen vormden er allerm minst de aanzet tot industriële vernieuwingen. Meer zelfs, door meerdere auteurs worden de loonkosten in de Verenigde Provinciën precies ter verklaring van de vertraagde economische ontwikkeling in de 18e en 19e eeuw ingeroepen¹⁰.

Het valt op dat in de historische literatuur zelden tot een systemati-

late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden betreft, cfr. J.L. BOLTON, „The Medieval English Economy, 1150-1500”, Londen, 1980; I. WALLERSTEIN, „The Modern World-System. Capitalist agriculture and the origins of the European World-Economy in the sixteenth century”, New York, 1974.

(8) P. MATHIAS, „The transformation of England. Essays in the economic and social history of England in the eighteenth century”, Londen, 1979, p. 11; H. PERKIN, „The origins of modern English society, 1780-1880”, Londen, 1969, pp. 8-10.

(9) D.S. LANDES, „Technological change and development in Western-Europe, 1750-1914”, in „The Cambridge Economic History of Europe”, dl. VI, Cambridge, 1966, p. 345.

(10) Betreffende de loonontwikkeling en de impact van het loonniveau op de economische groei in Nederland, zie o.m. J.A. FABER, „De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 5, Haarlem, 1980, pp. 196-251; J. MOKYR, „Industrialization in the Low Countries, 1795-1850”, New Haven, 1976; R.T. GRIFFITHS, „Industrial Retardation in the Netherlands, 1830-1850”, Den Haag, 1979; J.M.M. DE MEERE, „Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw”, Den Haag, 1982; L. NOORDEGRAAF, „Daglonen in Alkmaar, 1580-1850”, Amsterdam, 1980; J. DE VRIES, „An inquiry into the behaviour of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1580-1800”, in „Acta Historiae Neerlandica”, X, 1978, pp. 79-97.

sche vergelijking van prijzen en dan vooral van lonen over lange termijn en in een internationale context wordt overgegaan¹¹. Een belangrijke uitzondering hierop vormt evenwel I. Wallerstein. In enkele ophefmakende publicaties, waarin de economische rol per land of regio wordt toegelicht tracht hij namelijk de dispariteit vanuit een soort kosten-batenanalyse te verklaren. Dat de auteur zich hiertoe op reële lonen verlaat, is echter totaal misplaatst. Alleen door van de nominale waarden per land gebruik te maken, kan eventueel iets meer over versterking dan wel verzwakking van het concurrentievermogen gezegd worden: „nominal, not real, wages are the relevant variable”, zoals J. De Vries aanstipt¹².

Voldoende vóórstudies en bronnenpublicaties zijn thans beschikbaar, op basis waarvan tot een dergelijk comparatief overzicht kan besloten worden. De enige moeilijkheid om dit te realiseren vormen de dispariteit van de wisselkoersen samen met het vele rekenwerk bij het uniform maken van de basisgegevens. Door echter de prijs- en loongegevens volgens een vaste standaard (in gram fijn zilver) uit te drukken, vervallen de meeste problemen en krijgen we uitzicht op een verantwoord overzicht¹³.

Concreet hebben we de vergelijking doorgevoerd voor Vlaanderen, Engeland, Frankrijk en de Verenigde Provinciën. Voor Vlaanderen konden we aldus gebruik maken van de „Documenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen”. Hieruit weerhielden we voor de periode 1425-1900 een nagenoeg continue reeks tarweprijzen naast een weergave van lonen voor landarbeiders en dienders in de bouwsector¹⁴. Analoge gegevens voor Engeland vonden we in de bekende studies van B.R. Mitchell en H. Phelps Brown - Sheila V. Hopkins. Als representatief voor Zuid-Engeland maakten we aldus gebruik van de uitgegeven tarweprijzen voor Exeter en van de loongegevens van metselaarsdienders voor de periode 1316-1914¹⁵. Voor Frankrijk werden meerdere publicaties gecombineerd. Voor het Ancien Régime baseerden we ons voor wat de tarweprijzen betreft op de mercuriaal van Parijs; voor de 19e en het begin van de 20e eeuw konden we de omrekeningen op het nationaal gemiddelde af-

(11) Naast de hoger vermelde publicatie van F. BRAUDEL-F. SPOONER, vgl. o.m. G. EINAUDI (éd.), „I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi”, Turijn, 1967.

(12) J. DE VRIES, o.c., p. 80.

(13) Voor de omzetting van de nominale waarden in gram fijn zilver maakten we gebruik van partiële gegevens in V. JANSSENS, „De goud- en zilverwaarde der geldeenheid”, in „Documenten”, o.c., pp. 16-29; id., „De Belgische frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis”, Antwerpen, 1976; W.A. SHAW, „The history of currency, 1252-1894”, New York, 1896; M. BAULANT-J. MEUVRET, „Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris, 1520-1698”, Parijs, 1962; W. TIJMS, „Prijzen van granen en peulvruchten...”, in „Historia Agriculturae”, XI, Groningen, 1977; A.E. FEAVEAREYEAR, „The pound Sterling. A history of English Money”, Oxford, 1931; J.J. McCUSKER, „Money and Exchange in Europe and America, 1600-1775”, Tennessee, 1978.

(14) Diezelfde basisgegevens werden eerder uitgetest in „De leefbaarheid van het platteland in Vlaanderen, 15e-19e eeuw”, in „Bijdragen tot de Geschiedenis”, 1981, pp. 131-166.

(15) B.R. MITCHELL, „Abstract of British Historical Statistics”, Cambridge, 1962; H. PHELPS BROWN-S.V. HOPKINS, „A perspective of wages and prices”, Londen, s.d.

stemmen¹⁶. Door de geringe markteenheden in Frankrijk enerzijds en het hoge prijsniveau te Parijs anderzijds, lijkt de beperking tot de hoofdstad misschien minder verantwoord. Een overschatting van het prijsniveau tijdens het Ancien Régime met 5 à 10 % is alvast aannemelijk¹⁷. Daartegenover staat dan dat ook de Parijse loongegevens voor bouwvakkers aan de hoge kant liggen en dus voor een nivellerend effect zorgen bij het bepalen van het reëel loon¹⁸. Deze loonreeks, die slechts tot 1726 loopt, werd voor de latere periode aangevuld door de lonen van landarbeiders met één derde op te trekken. Voor wat de lonen van landarbeiders zelf betreft, maakten we gebruik van de syntheses Tabellen die door J. Fourastié werden opgesteld¹⁹. Als vierde en laatste vergelijking richtten we de aandacht op Nederland. Opnieuw moesten hier verschillende prijs- en loonreeksen met elkaar gecombineerd worden. Sinds het baanbrekende werk van N.W. Posthumus werd het prijs- en loononderzoek er immers geruime tijd verwaarloosd²⁰. De laatste jaren merken we evenwel een hernieuwde belangstelling, wat o.m. leidde tot de publicatie van prijsreeksen voor Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen en Zutphen en loongegevens voor Alkmaar en Zutphen²¹. Bewust hebben we de prijzen voor Amsterdam buiten beschouwing gelaten, daar deze stad heel snel tot internationale graanstapel uitgroeide en in die zin als minder representatief voor een vergelijkend overzicht overkomt. In plaats daarvan maakten we gebruik van de prijs- en looninformatie (bouwvakkers) voor Alkmaar, Arnhem en Zutphen.

Het verzamelen en verwerken van de basisinformatie per land verliep over het algemeen heel vlot. Daar het om analoge producten (tarwe) en analoge arbeidscategorieën (ongeschoolden en weinig geschoolden) gaat, kan een onderlinge vergelijking van wat we telkens als een soort nationaal gemiddelde beschouwen gemakkelijk plaats vinden. Vooraf werden

(16) M. BAULANT, „Le prix des grains à Paris de 1431 à 1788”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1968, pp. 520-540; C.E. LABROUSSE-R. ROMANO-F.G. DREYFUS, „Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable, 1726-1913”, Parijs, 1970.

(17) Zo valt het op dat P. BAIROCH („Ecart international des niveaux de vie avant la Révolution Industrielle”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1979, pp. 145-171), wanneer hij zijn omrekeningen tot de mercuriaal van Parijs moet beperken, tot een prijsreductie van 5 % overgaat.

(18) M. BAULANT, „Le salaire des ouvriers du bâtiment à Paris de 1400 à 1726”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1971, pp. 463-483.

(19) J. FOURASTIE, „Machinisme et Bien-Etre. Niveau de vie et genre de vie en France de 1700 à nos jours”, Parijs, 1962; J. en J. FOURASTIE, „Pouvoir d'achat, prix et salaires”, Parijs, 1977.

De loongemiddelden waren uitgedrukt in uurlonen voor een werkdag van 10 uur. Gezien de zeer lage waarden (!) leek een aanpassing tot een werkdag van 12 uur aangewezen.

(20) N.W. POSTHUMUS, „Nederlandsche Prijsgeschiedenis”, Leiden, 1943; id., „Inquiry into the history of prices in Holland”, Leiden, 1964; id., „De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie”, Den Haag, 1939.

(21) W. TIJMS, o.c.; L. NOORDEGRAAF, o.c.; W. KUPPERS-R. VAN SCHAIK, „Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15e en 16e eeuw”, in „Bijdragen en Mededelingen der Vereniging „Gelre”, 1981, pp. 1-45.

Specifiek voor de 16e eeuw, zie verder P.H.M.S. OFFERMANS, „Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie (1550-1600)”, Zutphen, 1972.

immers alle gegevens omgerekend in gram fijn zilver²². Voorafgaand aan de eigenlijke interpretaties moeten we wel nog enkele specifieke beïnvloedingsfactoren benadrukken. Zoals gesteld baseren we het overzicht overwegend op landarbeiders en bouwvakkers. Het is evident dat de loonvorming binnen deze arbeidscategorieën tot op zekere hoogte afhankelijk was van de aard en het ritme van de verstedelijking alsook van de mate waarin landvlucht voorkwam. Nu is het onbegonnen werk om per land en per periode deze verschillen op te sommen. Enkele belangrijke tegenstellingen moeten we niettemin voor ogen houden daar ze, naast andere factoren, de loonvorming zowel positief als negatief beïnvloeden. Voor Frankrijk weten we namelijk dat landvlucht weinig voorkwam tijdens het Ancien Régime. De „latente” overbevolking op het platteland zal eerder tot daling en/of stabiliteit van de lonen voor landarbeid leiden. Omgekeerd zal de sterke aanzet tot verstedelijking in Engeland en vooral in de Verenigde Provinciën vanaf de late 16e eeuw niet zonder gevolgen blijven voor de lonen van bouwvakkers²³. Een afwijkende situatie tekent zich daarentegen af in Vlaanderen. Als gevolg van landvlucht in de late 16e en tijdens de 17e eeuw werden de lonen van landarbeiders extra opgetrokken, zodat ze tijdelijk op hetzelfde niveau kwamen te liggen of zelfs uitstegen boven het loonniveau van ongeschoolde bouwvakkers in de steden. Met name voor de periode 1650-1750 was dat het geval. Een tegengestelde evolutie tekent zich af vanaf de late 18e eeuw, wanneer de overbevolking van het platteland door de crisis in de huishuishouding heel scherp werd gevoeld. Een drastische daling van de remuneraties voor landarbeid was het gevolg²⁴.

Deze algemene beschouwingen gelden meteen als waarschuwing bij het beoordelen en interpreteren van de weerhouden grafieken en prijs- en loonoverzichten. Partieel komen we trouwens op bepaalde beïnvloedingsfactoren terug. Belangrijker echter dan de aanpassingen die zich over korte of middellange termijn aftekenen, lijken de globale analyses van het prijs- en loonniveau per land. Een dergelijk comparatief overzicht is onmisbaar voor het begrijpen van de belangrijkste economische mutaties die zich sinds de late Middeleeuwen hebben voorgedaan en sommige landen afwisselend in een bevoorrechte en een benadeelde situatie hebben geplaatst.

Voorafgaand aan een nominale vergelijking van de prijzen en lonen, uitgedrukt in gram edel metaal, volgen we de koopkracht door het bepalen van het reëel loon²⁵. Deze sociale meter is trouwens, zoals P. Bairoch in

(22) Alleen in de mercuriaal van Parijs moest een kleine aanpassing van de graanmaat op het einde van de 16e eeuw in aanmerking genomen worden.

(23) Kenmerkend is met name de zeer snelle bevolkingsaan groei in Londen. E.A. WRIGLEY-R.S. SCHOFIELD, „The population history of England, 1541-1871”, Londen, 1981, pp. 166-170. Wat de verstedelijking in Nederland betreft, cfr. A.M. VAN DER WOUDE, „Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden, 1500-1800”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 5, 1980, pp. 102-168.

(24) C. VANDENBROEKE, „De leefbaarheid...”, o.c.

(25) Een kritische evaluatie van het reëel loon geeft D. WOODWARD,

enkele ophefmakende artikels aantoonde, gemakkelijk te interpreteren als een benaderende indicator van het hoofdelijk inkomen ²⁶. De omrekeningen voor Vlaanderen, Frankrijk, Engeland en de Verenigde Provinciën werden tot middenwaarden per periode van vijf jaar herleid en grafisch weergegeven. Gelijktijdig namen we een synthesetabel op per kwart eeuw, waarbij dan de maximale afwijking per land werd aangeduid ²⁷:

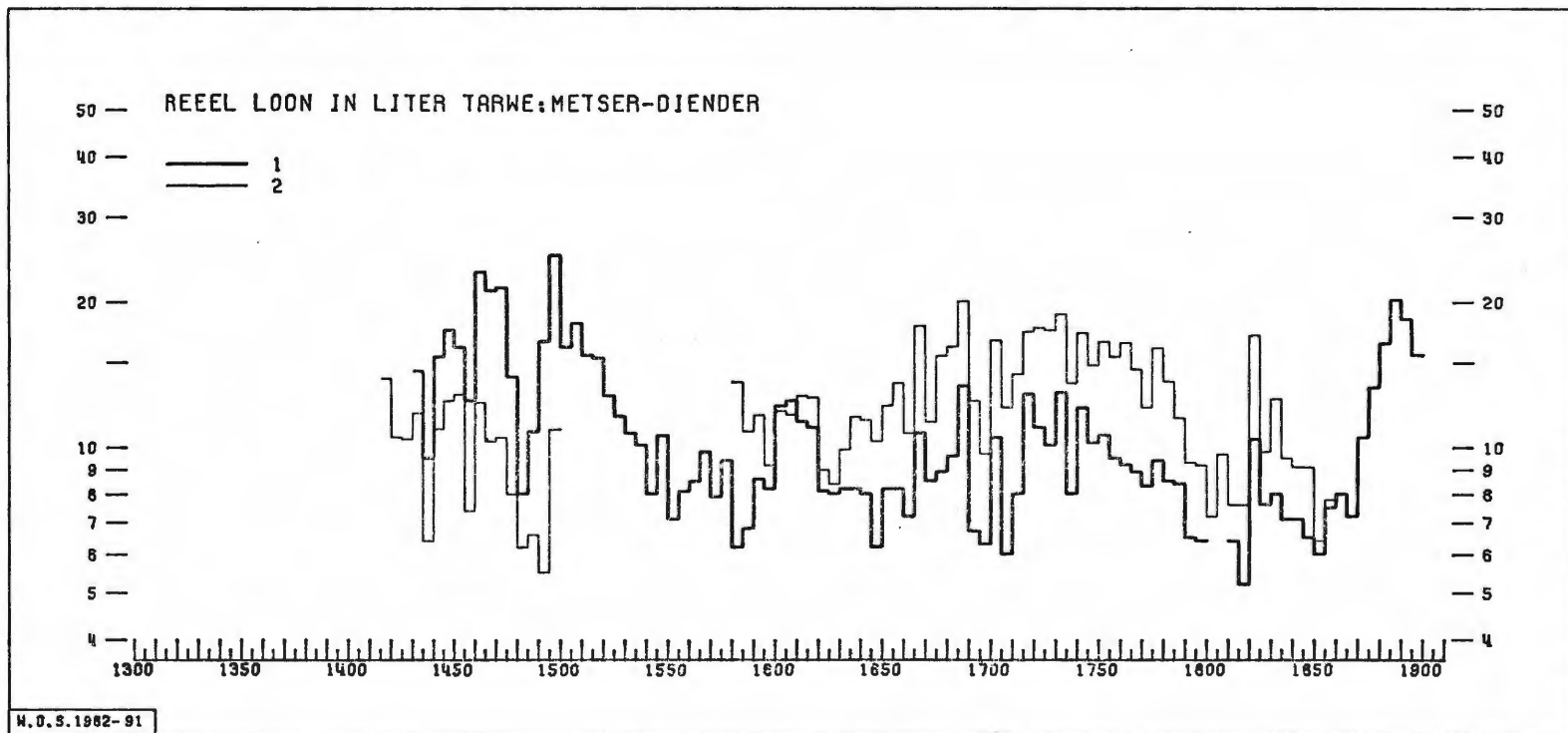
Evolutie van het reëel loon in liter tarwe (15e - 19e eeuw)

Periode	Metselaarsdiender			Ver. Prov.	Afwijk.	Landaarbeider	
	Vlaanderen	Frankrijk	Engel.			Vlaanderen	Frank.
1431-50	14,2 (3)	18,2 (1)	15,2 (2)	10,4 (4)	1,75	9,30	—
1451-75	18,8 (1)	18,4 (2)	15,3 (3)	10,7 (4)	1,75	13,24	—
1476-00	14,9 (2)	15,6 (1)	14,7 (3)	7,4 (4)	2,10	10,42	—
1501-25	15,5 (1)	13,5 (2)	13,5 (2)	—	(1,14)	12,04	10,34
1526-50	10,2 (2)	8,5 (3)	10,3 (1)	—	(1,21)	8,90	6,88
1551-75	8,3 (2)	7,6 (3)	8,6 (1)	—	(1,13)	6,80	5,49
1576-00	7,8 (2)	7,6 (3)	6,9 (4)	11,3 (1)	1,63	7,39	(3,86)
1601-25	11,0 (2)	8,9 (3)	6,1 (4)	11,6 (1)	1,90	10,27	6,31
1626-50	7,7 (2)	6,8 (3)	5,6 (4)	10,3 (1)	1,83	8,19	4,35
1651-75	8,6 (2)	8,5 (3)	6,9 (4)	13,1 (1)	1,89	10,46	5,13
1676-00	8,9 (2)	8,1 (4)	8,4 (3)	14,8 (1)	1,82	9,75	6,32
1701-25	9,7 (3)	—	10,4 (2)	15,6 (1)	1,60	10,39	7,44
1726-50	10,7 (3)	10,6 (4)	11,9 (2)	16,4 (1)	1,54	11,89	8,11
1751-75	9,3 (4)	9,5 (3)	10,2 (2)	15,0 (1)	1,61	9,25	7,02
1776-00	7,8 (4)	9,9 (2)	8,9 (3)	11,9 (1)	1,52	7,83	7,60
1801-25	7,3 (4)	12,2 (1)	9,2 (3)	9,8 (2)	1,67	6,41	—
1826-50	7,3 (4)	15,1 (1)	13,5 (2)	10,0 (3)	2,06	6,65	—
1851-75	7,8 (3)	15,7 (2)	16,1 (1)	7,1 (4)	2,26	5,58	—
1876-00	16,7 (3)	21,8 (2)	33,8 (1)	—	2,02	9,05	—
1901-14	—	27,0 (2)	40,0 (1)	—	—	—	—

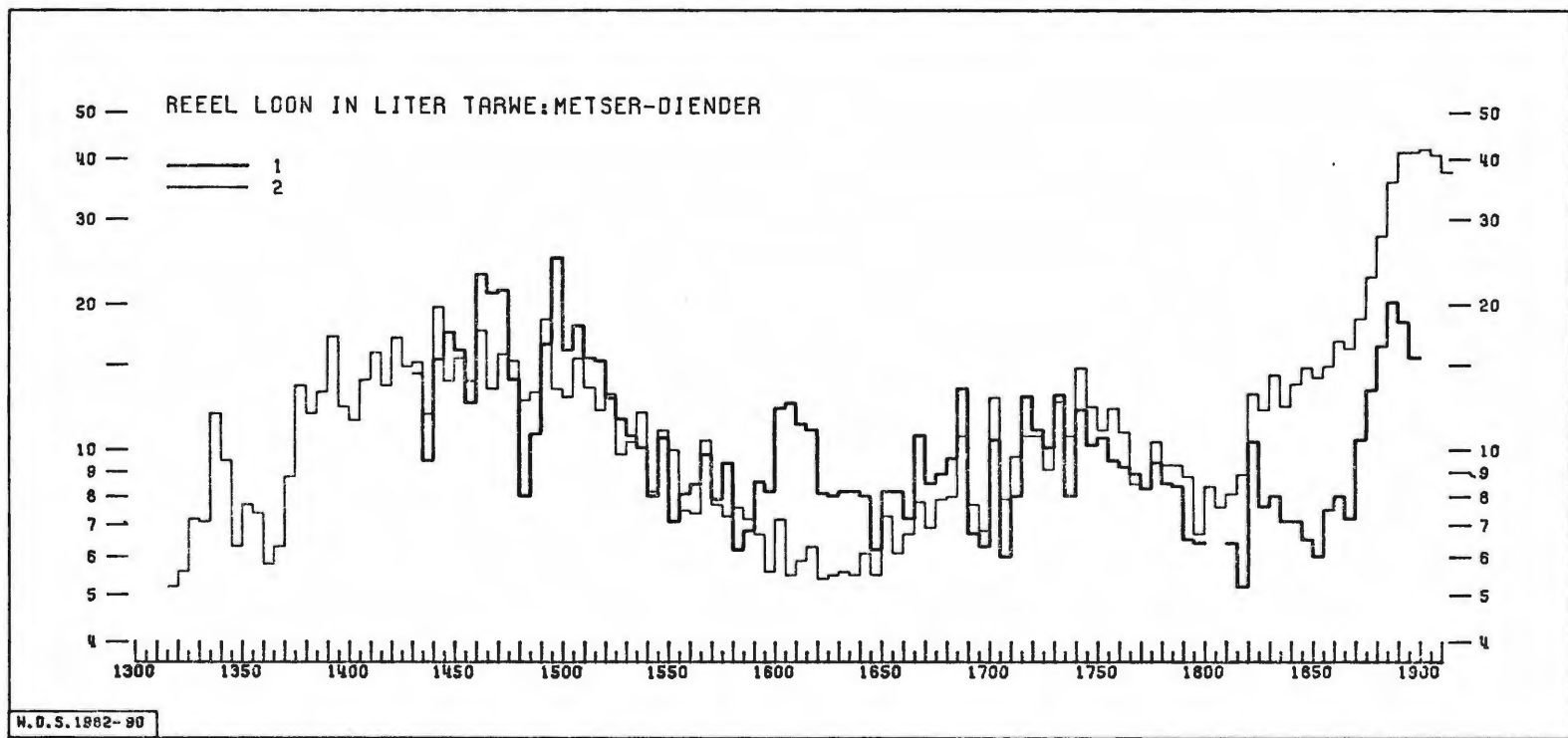
„Wage rates and living standards in pre-industrial England”, in „Past and Present”, 1981, pp. 28-45; summier komt dat ook aan de orde bij P. VILAR, „Une histoire en construction. Approche marxiste et problématiques conjoncturelles”, Parijs, 1982, p. 148.

(26) P. BAIROCH, o.c.; id., „Estimations du revenu national dans les sociétés occidentales préindustrielles et au XIXe siècle”, in „Revue Economique”, 1977, pp. 177-208; id., „Europe's gross national product 1800-1975”, in „Journal of European Economic History”, 1976, pp. 273-340.

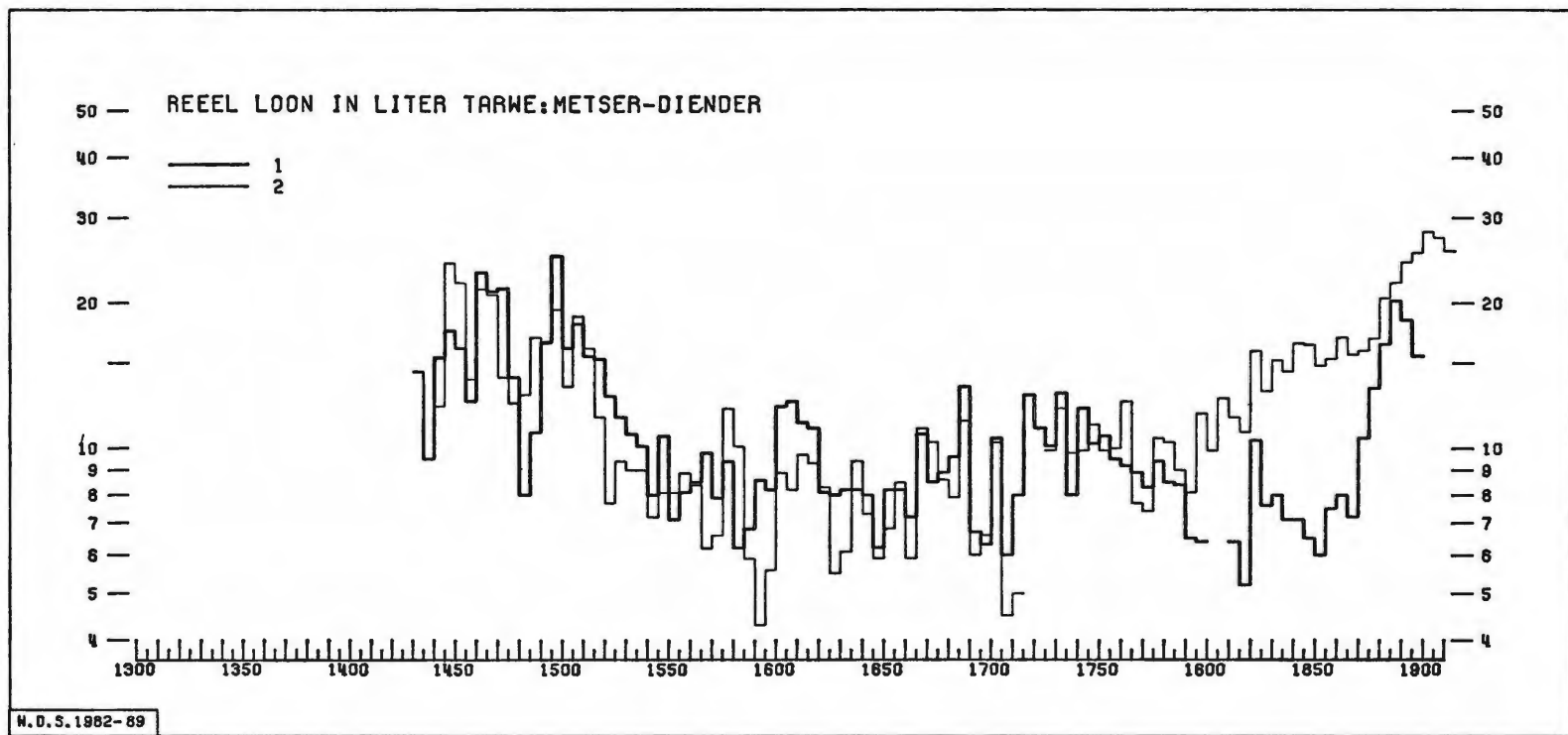
(27) Bij het aanduiden van de rangorde lieten we de landarbeiders-dagloners buiten beschouwing. De loonreeks, die naar J. FOURASTIE werd overgenomen, lijkt immers duidelijk onderschat!

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Verenigde Provinciën

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Engeland

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Frankrijk

Dit theoretisch overzicht, dat zich tot een weergave van het verdiend dagloon in liter tarwe beperkt, illustreert zeer goed de stabiliteit van de koopkracht. Anderzijds valt het op dat, bij onderlinge vergelijking, de koopkracht per land sterk kon verschillen²⁸. Bekijken we allereerst de globale evolutie, dan valt het op dat zich tijdens de beschouwde periode een drietal fasen laten onderscheiden. Met name voor de 15de en het begin van de 16e eeuw noteren we „optimale” bestedingsmogelijkheden. Eerst tegen het einde van de 19e eeuw zal dit niveau opnieuw geëvenaard worden. Dit geldt dan meer bepaald voor Vlaanderen, Frankrijk en Engeland. Ook valt het op dat de remuneraties van stedelijke arbeiders tijdens de late Middeleeuwen gevoelig boven het niveau van landarbeiders uitstegen. De relatieve welstand in de Vlaamse centra tijdens het derde kwart van de 15e eeuw werd overigens door de tijdgenoten zelf aan de orde gesteld²⁹. De periode 1525-1825 kenmerkt zich daarentegen, alvast wanneer we ons baseren op het loon van ongeschoolde bouwvakkers, als een lange rusttijd nadat zich een halvering van de koopkracht had voltrokken. Met het tweede kwart van de 19e eeuw volgt een snelle toename van de levensstandaard, meer bepaald in Engeland en in mindere mate in Frankrijk. In Vlaanderen zal de sociale aanpassing nog tot het einde van de eeuw op zich laten wachten³⁰. Een sterk afwijkend verloop tekent zich anderzijds af in de Verenigde Provinciën. Precies in de periode van de late 16e tot de late 18e eeuw is hier een relatieve voorspoed en een hoog reëel loon te onderscheiden³¹.

Een verdere uitwerking van deze basisgegevens in een sociale context bestaat in het afmeten van het loonaandeel voor levensnoodzakelijke uitgaven in de vorm van graan of brood. Hiertoe gingen we uit van een gemiddeld verbruik van 4,5 liter tarwe per gezin en dit tot het begin van de 18e eeuw. Nadien hielden we rekening met een toenemend verbruik van aardappelen³². Sterker nog dan met bovenstaande weergaven krijgen we aldus de bevestiging van de preciaire levensstandaard van de grote meerderheid van de bevolking tijdens het Ancien Régime en het grootste deel van de 19e eeuw (vgl. grafiek). De sociale stabiliteit van het verleden verwijst noch min noch meer naar een erg marginale levenswijze en naar een

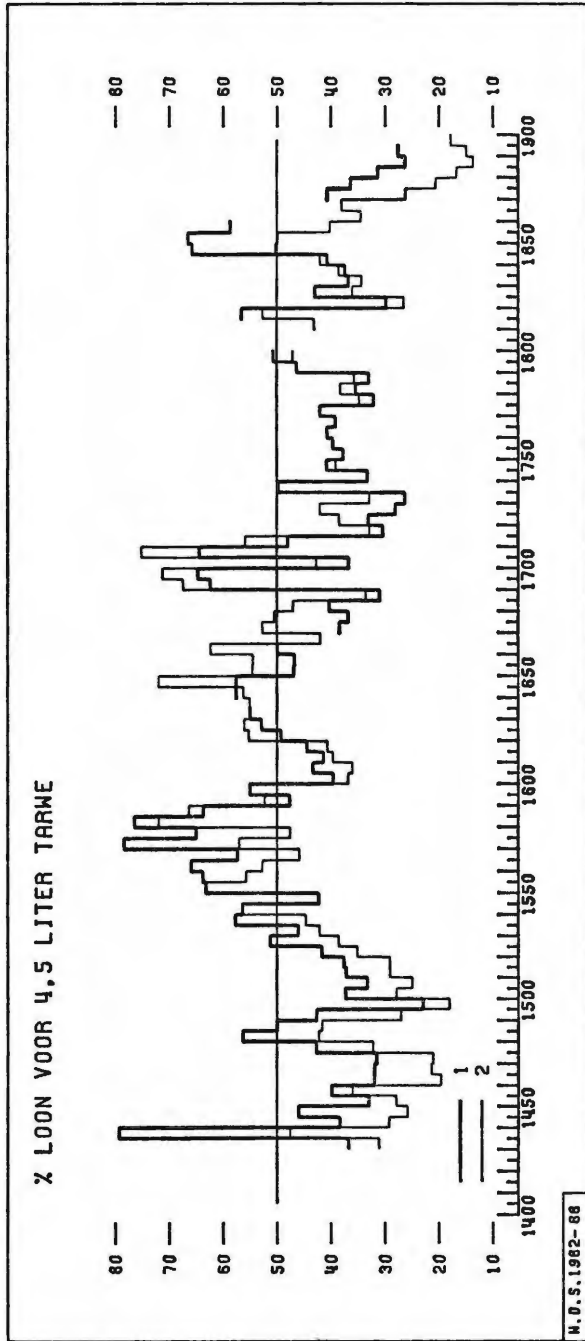
(28) Een grondige vergelijking tussen Vlaanderen en Engeland tijdens de 15e-17e eeuw werd eerder door H. VAN DER WEE uitgewerkt: „Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek”, in „Album C. Verlinden”, Gent, 1975, pp. 413-447.

(29) P. CISELET-M. DELCOURT, „Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)”, Brussel, 1942, p. 18.

(30) F. BAUDHUIN, „Belgique, 1900-1960. Explication économique de notre temps”, Leuven, 1961, p. 286.

(31) J.A. FABER, „Dure tijden en hongersnoden in preïndustrieel Nederland”, Amsterdam, 1976; L. NOORDEGRAAF, „Levensstandaard en levensmiddelenpolitiek in Alkmaar vanaf het einde van de zestiende tot in het begin van de negentiende eeuw”, in „Alkmaarse Historische reeks”, 1980.

(32) Voor de periode 1725-1840 namen we een geleidelijke daling van het graanverbruik in aanmerking. Zie C. VANDENBROEKE, „Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14e - midden 19e eeuw)”, in „Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent”, 1979, p. 129.

bijzonder beperkt behoeftenpatroon dat eeuwenlang de grote massa typeerde³³. Men leefde duidelijk op het ritme van de schommelingen in de graanprijzen. Wie zich dag na dag zonder al te veel zorgen kon voeden, ging reeds door voor een vermogend persoon³⁴. Deze vaststellingen zijn ten andere vrij universeel en worden voor alle landen, met uitzondering van de Verenigde Provinciën, in de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw teruggevonden.

Daarnaast valt het op dat de sociale tegenstellingen per land tijdens de beschouwde periode nagenoeg constant bleven en gemiddeld genomen slechts een spreiding van 1 tot 1,8 vertoonden. Met ingang van de 19e eeuw en als gevolg van de industrialisatie krijgen we echter sterker uitgesproken afwijkingen (maximaal 2,26 in 1851-75). Vergelijken met de tegenstellingen die zich sinds de 20e eeuw tussen het Westen en de ontwikkelingslanden voordoen, blijven deze verschillen niettemin aan de lage kant³⁵.

Bij het volgen van het ontwikkelingsniveau per land sinds de 15e eeuw, springen enkele belangrijke mutaties in het oog. Zoals eerder aangestipt, vormen vooral de Verenigde Provinciën de grote uitzondering. De basisgegevens voor Zutphen, aangewend voor de omrekeningen van de 15e eeuw, wijzen op een verrassend zwakke sociale situatie in het binnenland. Gemiddeld genomen lag de koopkracht van een ongeschoolde arbeider 50 tot 100 % lager dan in de buurlanden. Daartegenover staat de „gouden eeuw”, die vanuit sociaal oogpunt vooral de periode 1650-1775 omvat. Bestendig wordt er nu de hoogste koopkracht genoteerd, met middenwaarden die ruim 50 % boven het gebruikelijke bestedingspatroon in de overige landen uitstijgen. Met het einde van de 18e eeuw en tijdens de 19e eeuw volgt een bruuske kentering³⁶. Lage reële lonen blijven er thans tot het einde van de eeuw optreden. Meteen is Vlaanderen niet langer het enige lage loonland van het Westen. Reeds sinds de late 18e eeuw genoot Vlaanderen die „ongunstige” reputatie. Tijdens de vorige eeuwen was dat echter nooit voorgekomen. Vergelijken met de koopkracht in de buurlanden, had de ongeschoolde bouwvakker in Vlaanderen steeds op een behoorlijke remuneratie kunnen rekenen³⁷. Minder was dat het geval in Engeland. Tussen 1575 en 1675 lag het reëel loon van ongeschoolde arbeiders er het laagst. Vooral tijdens de eerste helft van de 17e eeuw was de afwijking heel groot, hetgeen C. Hill toeliet te zeggen: „1620-50 were probably

(33) J. HANNES (éd.), „Consumptiepatronen en prijsindices”, Brussel, 1981, p. 7. Zie in het bijzonder de bijdrage van E. SCHOLLIERS, „Peilingen naar het consumptiepatroon in de pre-industriële samenleving”, pp. 9-20.

(34) J. FOURASTIE-B. BAZIL, „Le jardin du voisin. Les inégalités en France”, Parijs, 1980. Het begrip „être dans l'aisance” betekende o.m. voor Vauban, Turgot en A. Young dat men zoveel brood kon kopen als men maar wenste.

(35) Zie de artikels van P. BAIROCH, aangehaald in noot 25.

(36) Het valt meteen op dat voorkomen van trekarbeid, waarbij dan vooral „Hollandgänger” bedoeld zijn, tegen het einde van de 18e eeuw veel aan belang had ingeboet (J. LUCASSEN, „Beschouwingen over seizoengebonden trekarbeid naar het Westen van Nederland, ca. 1600 - ca. 1800”, in „Tijdschrift Sociale Geschiedenis”, 1982).

(37) E. SCHOLLIERS, „Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIIe siècle”, in „Album C. Verlinden”, Gent, 1975, pp. 305-330.

among the most terrible years through which the country has ever passed"³⁸. Niet minder overtuigend zijn de aanpassingen in Frankrijk. Nadat dit land een merkwaardig gunstige sociale situatie had gekend in de 15e eeuw, bleef de koopkracht tijdens de Nieuwe Tijden aan de lage kant en beneden het niveau van de meeste buurlanden. Bij een globaal overzicht van de levensstandaard in Frankrijk kon E. Le Roy Ladurie zelfs stellen: „jamais, jusqu'au XIXe siècle. le salaire ouvrier, calculé en kilogrammes de pain, ne sera aussi substantiel qu'il était vers 1450"³⁹. Vooral de landarbeiders waren er al die tijd zwaar onderbetaald (ook al moeten we in dit verband nogmaals op de onderschatting wijzen, daar de lonen van landarbeiders met de mercuriaal van Parijs worden vergeleken). Nemen we tevens de zware fiscale druk bij onze zuiderburen in aanmerking, dan kan het zeker geen verwondering wekken dat zich courant opstanden en protestbewegingen tijdens de 17e eeuw voordeden. Ook in Engeland vormde het ongunstig sociaal klimaat van de eerste helft van de eeuw trouwens de directe aanleiding tot tal van opstandige bewegingen⁴⁰.

Na deze uitweiding met betrekking tot de sociale relevantie van de loongevenens gaan we in het vervolg van het artikel meer in detail in op de nominale prijs- en loonverschillen. De wisselwerking tussen beide componenten is bekend. Bij de prijsvorming van graangewassen mogen we aannemen dat de ontwikkeling van de landbouw en de efficiëntie van de bevoorradingmodaliteiten overeenkomstig de demografische druk een beslissende invloed zullen uitgeoefend hebben. Daarnaast nemen we dan wel aan dat bepaalde exogene factoren, zoals o.m. oorlogsomstandigheden, weersgesteldheid, fiscale druk, muntvoorraad en omloopsnelheid voor een gedeeltelijke verstoring zorgden⁴¹.

Met name voor de loonvorming is de relatie ten opzichte van de graanprijs vrij evident (cfr. ijzeren loonwet)⁴². Reeds door de tijdgenoot werd er meermaals op gealludeerd dat de kostprijs van basislevensmiddelen beslissend was voor het loonniveau: „het grove werk richt zich hier, zoals in alle fabrieken, naar den prijs van het brood"⁴³. Bij N. Bacon, die als

(38) C. HILL, „Reformation to Industrial Revolution”, Harmondsworth, 1976, p. 84; K. WRIGHTSON, „English society, 1580-1680”, Londen, 1982, p. 146; P. LEON (éd.), „Les hésitations de la croissance, 1580-1740”, Parijs, 1978, p. 464.

(39) E. LE ROY LADURIE, „Le territoire de l'historien”, dl. II, Parijs, 1978, p. 207. Een gelijkaardige beoordeling van de situatie in Engeland tijdens de 15e eeuw vinden we bij T. ROGERS, „Travail et salaires en Angleterre depuis le XIIIe siècle”, Parijs, 1897, p. 295.

(40) C.S.L. DAVIS, „Les révoltes populaires en Angleterre, 1500-1700”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1969, pp. 24-60.

(41) Een exhaustieve bespreking van de beïnvloedingsfactoren op de prijsvorming bij het begin van de Nieuwe Tijden vinden we bij M.J. TITS-DIEUAIDE, „La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle”, Brussel, 1975.

(42) „Le prix de la main-d'oeuvre et de la journée de travail doit toujours être réglé et fixé proportionnellement au prix des denrées et des marchandises” (N. HAESSENNE-PEREMANS, „La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle. Un siècle de tension sociale (1730-1830)”, Parijs, 1981, p. 106).

(43) L. NOORDEGRAAF, „Sociale verhoudingen en structuren in de Noor-

handelsattaché met de Financieraad verbonden was, lezen we in 1765 : „il faut non seulement tâcher de procurer de la besogne et du travail au menu peuple, mais aussi avoir soin que le pain qui est de nécessité absolue ne surpasse point en prix la valeur de leur journée...”⁴⁴. Enkele jaren later, in 1780, wees de bekende priester Mann eveneens op de dwingende koppeling van de lonen aan de graanprijs : „que le prix de la journée de travail fût fixé en tout temps à la valeur d'un tiers d'un boisseau de froment ; par-là ses gains seroient constamment proportionnés à ses besoins”⁴⁵. Zo zouden we kunnen doorgaan met het aanleggen van een bloemlezing van citaten waarin steeds naar een primitieve en erg minimale vorm van loon-index wordt verwezen. Het sociaal-economisch raamwerk van de Nieuwe Tijden was er trouwens op gericht de lonen zo strict mogelijk aan het levensminimum aan te passen, waardoor dan een bestendige arbeidsinzet mocht verwacht worden („utility of poverty”)⁴⁶. Lage lonen moeten de arbeiders ertoe aanzetten al de tijd waarover ze beschikken in de productie in te zetten. B. Mandeville kan in die zin als woordvoerder fungeren : „faire en sorte que l'ouvrier n'ait jamais qu'une médiocre quantité d'argent, c'est l'unique moyen de le rendre industriel. Trop peu d'argent pourrait décourager certains tempéraments, et en désespérer d'autres ; mais trop rendrait les ouvriers paresseux et insolens”⁴⁷. Gans het concept van de mercantilistische theorieën was ten andere op een maximalisatie van de productie afgestemd en dit tegen een minimale kostprijs, waardoor de concurrentie tegenover het buitenland veilig gesteld werd⁴⁸. Laten we in dit verband nogmaals de tijdgenoot bij monde van N. Bacon aan het woord : „le moien d'enrichir un Etat plus que l'autre, c'est de prévenir la disette pour les ouvriers et le menu peuple et ensuite leur procurer le travail à moins de fraix que leurs voisins, sans jamais charger la main d'oeuvre ni

delijke Nederlanden, 1770-1813”, in „Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 10, Haarlem, 1981, p. 370.

(44) H. HASQUIN, „Les réflexions sur l'état présent du commerce, fabriques et manufactures des Pais-Bas Autrichiens (1765) du négociant bruxellois, Nicolas Bacon (1710-1779), conseiller député aux affaires du commerce”, Brussel, 1978, pp. 89-90.

(45) Abbé MANN, „Mémoire sur la question : dans un pays fertile et bien peuplé, les grandes fermes sont-elles utiles ou nuisibles à l'état en général”, in „Mémoires de l'Académie Impériale et Royale de Bruxelles”, dl. IV, 1783, p. 219.

(46) C. LIS-H. SOLY, „Poverty and capitalism”, Hassocks, 1979, p. 136 : „total economic dependence ... was the best guarantee of the permanent submission of the lower classes”.

(47) Geciteerd naar A. LUWEL, „De mercantilistische idee inzake techniek en machinisme”, in „Annalen Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen V.U.B.”, 1973, p. 274. Zie verder S.J. LEE, „Aspects of European History, 1494-1789”, Londen, 1978, p. 170 ; C. WILSON, „England's Apprenticeship, 1603-1763”, Oxford, 1965, p. 345 ; E. BOSERUP, „Evolution agraire et pression démographique”, Parijs, 1970, p. 190.

(48) R.C. WILES, „The theory of wages in later English mercantilism”, in „Economic History Review”, 1968, pp. 113-126 ; I. WALLERSTEIN, „The modern world-system. II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750”, Londen, 1980, p. 93 ; D.C. COLEMAN, „Labour in the English economy of the seventeenth century”, in „Economic History Review”, 1955-56, pp. 292-293 ; id., „Industry in Tudor and Stuart England”, Londen, 1975, p. 13.

les matières d'aucunes impositions, afin que leurs ouvrages soient recherchés par préférence" ⁴⁹. Vandaar dan ook dat in de meeste landen een protectionistische graanpolitiek werd gevoerd ⁵⁰. Het poneren van lage graanprijzen en lage loonlasten is trouwens een universeel gegeven in de economische theorieën van de 16e en 17e eeuw, daar men de participatie in de „économie monde" in essentie van de kostprijs der afgewerkte producten afhankelijk achtte. Het is tevens in functie van het beoogde en verhoogde concurrentievermogen dat de proto-industrie, met een aanzet tot ontvluchten van de hogere loonlasten in de steden door reallocatie van de industriële activiteit op het platteland, een opvallende ontwikkeling kende ⁵¹. Deze denkwijze vinden we eveneens weerspiegeld in de populationistische doctrine zoals ze door de mercantilisten werd aangekleefd en waarbij een hoge bevolking automatisch met een productieuitbreiding tegen lagere kostprijzen werd gelijkgesteld ⁵². Door de mercantilisten werd m.a.w. heel weinig aandacht besteed aan sociale factoren, terwijl anderzijds de benadering van de economische groei erg eenzijdig en gebrekkig verliep, met een overtrokken aandacht voor het saldo van de handelsbalans. In de loop van de 18e eeuw en meer bepaald vanaf 1750-60 gaat dan ook meer belangstelling uit naar de sociale achtergronden van het groeimodel. Geleidelijk verlegt men het accent naar de ontwikkeling van de binnenlandse koopkracht, zodat loonstijgingen niet louter negatief worden beoordeeld. Meer bepaald in Engeland, waar de afzet van koloniale producten zich onmogelijk kon blijven voltrekken zonder een aanpassing van de binnenlandse koopkracht, werden de loonvorming en het loonniveau voor het eerst op een genuanceerde wijze benaderd ⁵³. Analoge accentverschuivingen zijn in de loop van de 18e eeuw in de meeste landen te onderkennen. Gelijktijdig deed de noodzaak van technologische vernieuwingen zich scherper voelen, daar de loonkosten de competitiviteit dreigden te ondermijnen. Op termijn kon zelfs de afzet van afgewerkte producten volledig wegvallen. Uit onderstaande analyse zal voldoende blijken dat de concurrentiekracht van Engeland kort na het midden van de 18e eeuw heel sterk ondermijnd was. Enkele jaren geleden werd dit, zij het overwegend op kwalitatieve gronden, nog benadrukt door C. Lis en H. Soly: „Although documentary material is fragmentary, it appears from the available information that the wages of industrial workers in France, Flanders and central Europe were lower than in England, so that these areas had a competitive advantage

(49) H. HASQUIN, o.c., p. 144.

(50) C. VANDENBROEKE, „Agriculture et Alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens", Gent, 1975.

(51) E.J. HOBBSAWM, „The crisis of the seventeenth century", in T. ASTON (éd.), „Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from Past and Present", Londen, 1965, p. 38. Zie verder M. DOBB, „Etudes sur le développement du capitalisme", Parijs, 1969; P. MATHIAS, o.c., p. 158; C. HILL, o.c., p. 258; C. LIS-H. SOLY, o.c., p. 149.

(52) M. DOBB, o.c., p. 249.

(53) C. WILSON, o.c., p. 345; R.C. WILES, o.c., p. 113; E.J. HOBBSAWM, „Industry and Empire", Harmondsworth, 1978, p. 92; R.M. HARTWELL, „The Industrial revolution and economic growth", Londen, 1971, pp. 152-153.

which could only be overcome by structural innovation-mechanization”⁵⁴. Wanneer we nu weten dat de industrialisatie op gang is gekomen in de arbeidsintensieve textielsector en dat precies in deze branche het loonaandeel vrij hoog opliep, kan het dilemma van het prijs- en loonverloop m.a.w. niet langer ontlopen worden⁵⁵. Al te zeer wordt de inbreng van deze verklaringsvariabelen onderschat wanneer men in de vakliteratuur op de aanvang van de industrialisatie ingaat.

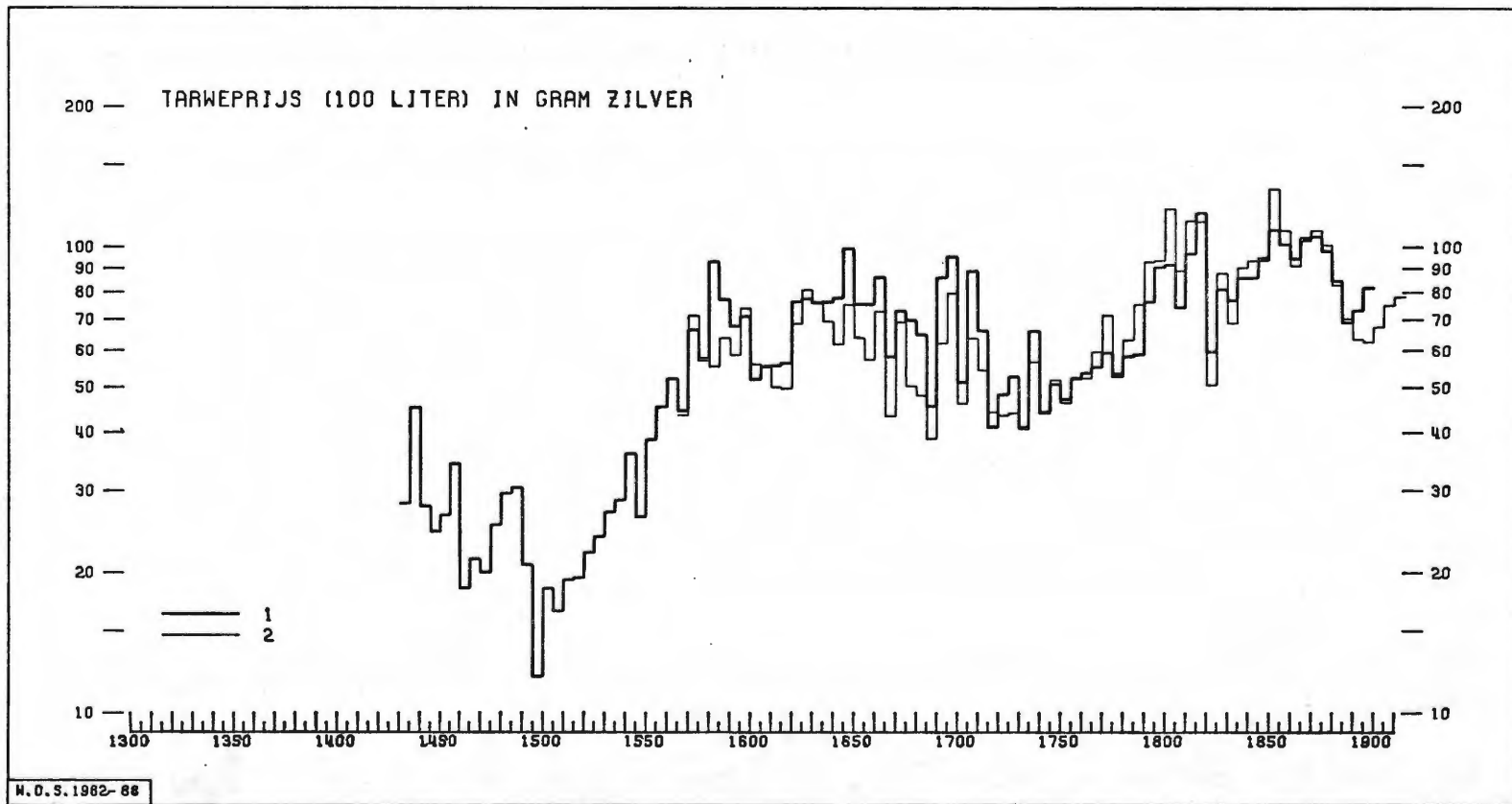
Ondertussen zijn we evenwel op ons exposé vooruitgelopen. Het is aangewezen eerst het verloop van de nominale prijzen, uitgedrukt in gram fijn zilver, van meer nabij te volgen (vgl. grafiek). Een samenvatting van deze gegevens volgt in onderstaande tabel:

Tarweprijzen per 100 liter in gram fijn zilver

<i>Periode</i>	<i>Vlaanderen</i>	<i>Frankrijk</i>	<i>Engeland</i>	<i>Ver. Provinciën</i>	<i>Max. Afwijking</i>
1326-50	—	—	29,5	—	—
1351-75	—	—	36,4	—	—
1376-00	—	—	24,6	—	—
1401-25	—	—	26,2	—	—
1426-50	31,3 (2)	—	24,9 (1)	—	—
1451-75	24,1 (3)	20,3 (1)	22,2 (2)	—	1,18
1476-00	23,6 (3)	19,5 (1)	20,4 (2)	—	1,21
1501-25	19,1 (1)	20,6 (2)	21,8 (3)	—	1,14
1526-50	28,3 (2)	32,1 (3)	24,5 (1)	—	1,31
1551-75	49,3 (2)	57,7 (3)	33,3 (1)	—	1,73
1576-00	73,1 (3)	98,7 (4)	55,7 (1)	61,9 (2)	1,77
1601-25	59,0 (2)	73,2 (4)	63,6 (3)	55,8 (1)	1,31
1626-50	81,2 (2)	91,9 (4)	84,0 (3)	72,5 (1)	1,26
1651-75	73,4 (2)	87,3 (4)	81,3 (3)	61,2 (1)	1,42
1676-00	72,2 (3)	79,7 (4)	69,9 (2)	55,7 (1)	1,43
1701-25	59,0 (2)	67,2 (4)	66,7 (3)	50,3 (1)	1,33
1726-50	50,8 (2)	54,4 (3)	61,9 (4)	47,5 (1)	1,30
1751-75	53,4 (1)	64,5 (3)	76,5 (4)	56,4 (2)	1,43
1776-00	67,2 (1)	75,0 (2)	106,7 (4)	75,7 (3)	1,58
1801-25	88,0 (1)	95,8 (2)	151,1 (4)	97,5 (3)	1,71
1826-50	84,9 (1)	88,2 (3)	103,8 (4)	86,8 (2)	1,22
1851-75	102,7 (3)	99,8 (2)	97,6 (1)	108,9 (4)	1,11
1876-00	81,2 (3)	84,8 (4)	64,2 (1)	76,0 (2)	1,32
1901-14	—	84,1 (3)	59,2 (1)	73,6 (2)	1,42

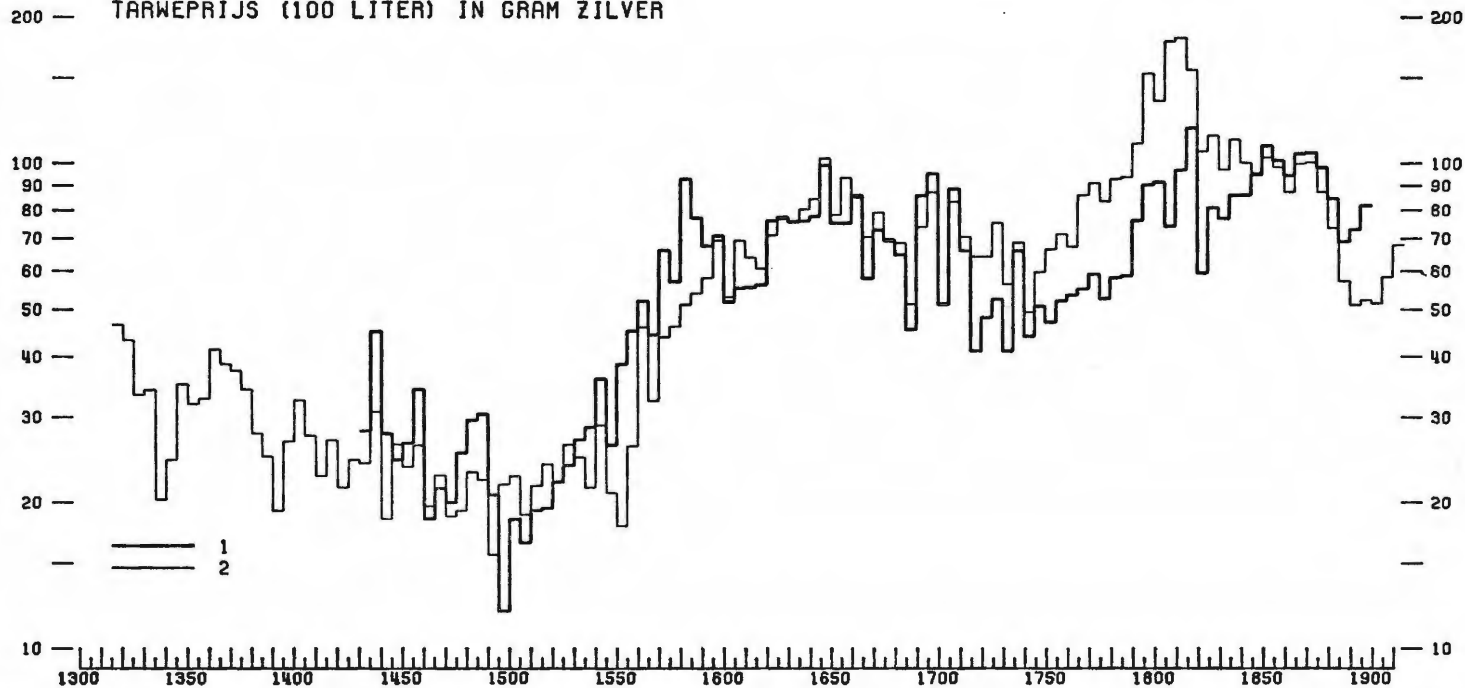
(54) C. LIS-H. SOLY, o.c., p. 155.

(55) C. VANDENBROEKE, „Sociale en conjuncturele facetten...”, o.c. Voor een algemene benadering van de output en loonvorming in de textielsector vóór

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Verenigde Provinciën

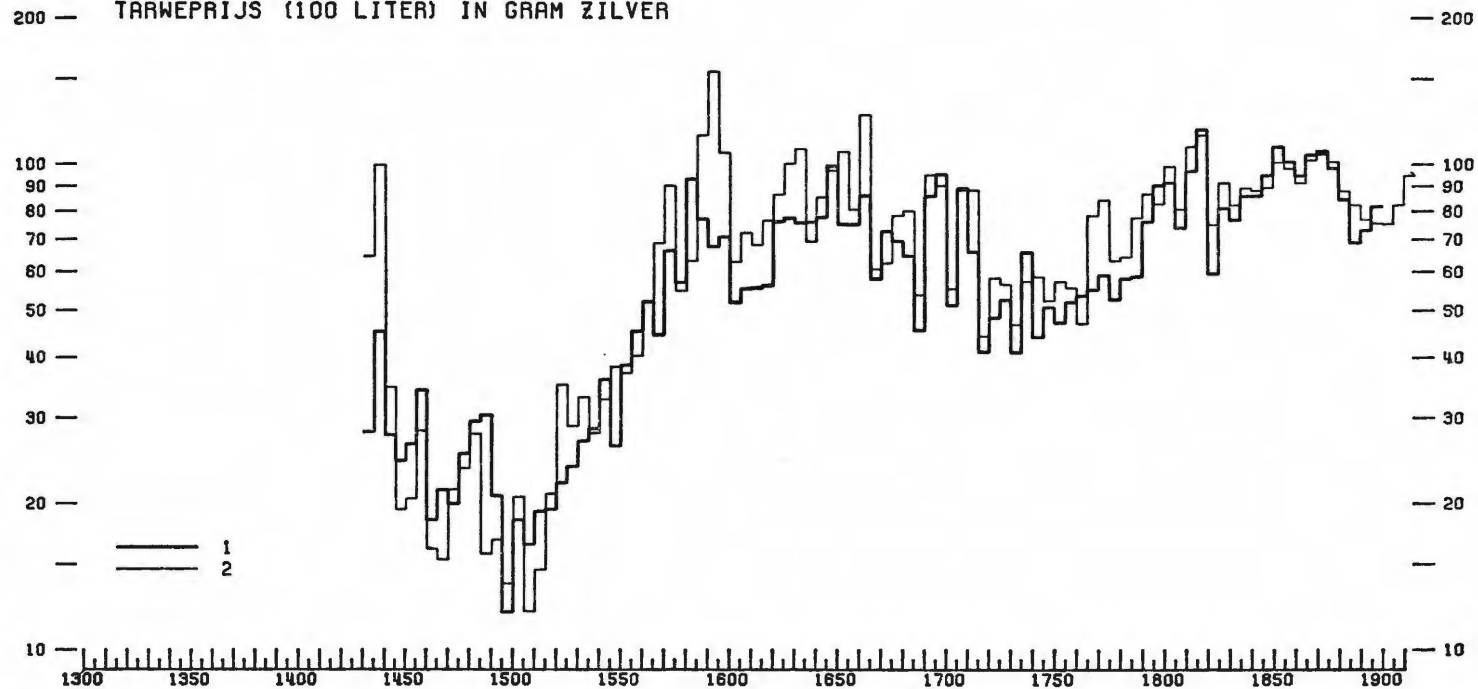
200 — TARWEPRIJS (100 LITER) IN GRAM ZILVER

N. O. S. 1982-87

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Engeland

200 — TARWEPRIJS (100 LITER) IN GRAM ZILVER

N. D. S. 1982-86

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Frankrijk

Bij het uitwerken van dit prijsverzicht was het onmogelijk met bepaalde kwaliteitsverschillen rekening te houden. We weten enkel dat het om volwaardige tarwe gaat. Alleen in de mercuriaal van Parijs werd expliciet vermeld dat extra fijne tarwe was bedoeld. Hierdoor zullen de gemiddelden wel naar boven afgerond zijn⁵⁶.

Aan de prijsrevolutie over lange termijn gaan we weinig aandacht besteden. Cruciaal is immers de rol van de „prijsrevolutie” van de 16e eeuw, wanneer zich door de aanvoer van edel metaal een ingrijpende opwaardering aftekende. Een analoge evolutie deed zich voor tijdens de 19e eeuw⁵⁷. Omgekeerd moet men vanaf de jaren 1870 rekening houden met massale graanimporten uit de Nieuwe Wereld, waardoor de daling van de graanwaarde in gram zilver zich laat verklaren.

Meer dan het chronologisch verloop vragen de niveauverschillen van de tarweprijzen per land onze aandacht⁵⁸. Zo valt het op dat de bevoorradings van het sterk verstedelijkte Vlaanderen tot en met de 15e eeuw heel wat problemen stelde. Het weerspiegelt zich in een hoog prijsniveau en een regelmatige aanvoer vanuit het buitenland. In meerdere beschrijvende bronnen worden de tekorten in de graanbevoorrading bevestigd. Zo meldt Maximiliaan van Oostenrijk in 1479: „dat in onsen landen van hartwaertover tcoorne... niet vuldoen noch vulstrecken en mach omme tvoetsel ende alimentatie van den volkse van denselven onsen landen...”⁵⁹. Vooral vanuit Noord-Frankrijk (Sommegebied), waar toen massale graanoverschotten werden geproduceerd, vulde men de tekorten aan. Vanaf de 16e eeuw tekende zich evenwel een radicale kentering in de graanhandel af, in die mate dat voortaan het Balticum als internationale leverancier ging functioneren en waarbij Amsterdam zich als graanstapel voor heel Noord- en West-Europa doorzette⁶⁰. Het gevolg was dat de laagste prijzen, nadat ze enkele decennia in Zuid-Engeland waren voorgekomen (1525-1600), gans de 17e eeuw door in de Verenigde Provinciën optraden. Omgekeerd merken we nu de hoogste tarweprijzen te Parijs op. In welke mate

de industriële omwenteling, cfr. F. MENDELS, „Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process”, in „Journal of Economic History”, 1972, pp. 241-261; D.C. COLEMAN (éd.), „Revisions in Mercantilism”, Londen, 1969, p. 14.

(56) Van ondergeschikt belang zijn dergelijke restricties voor Vlaanderen, waar reeds sinds de 17e eeuw een duidelijke markteenheid was bereikt. Prijsafwijkingen van 5 à 10 % tussen de verschillende markten werden er nog zelden overtroffen. Ook voor de Noordelijke Nederlanden bleven de regionale verschillen over het algemeen beperkt.

(57) P. VILAR, „Or et monnaie dans l'histoire”, Parijs, 1974.

(58) Een internationale vergelijking van de graanprijzen over lange termijn werd eerder door F. SPOONER doorgevoerd. Meer bepaald tegen het einde van het Ancien Régime werd een sterke nivellering in het prijsniveau opgemerkt („The International Economy and Monetary Movements in France, 1493-1725”, Cambridge, 1972, pp. 261-262).

(59) R. VAN UYTVEN, „Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden”, in „Belgisch Tijdschrift Filologie en Geschiedenis”, 1974, p. 1110.

(60) R. VAN UYTVEN, „Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende - zestiende eeuw)”, in „Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden”, 1972, pp. 66-69.

deze tendens tot prijsverhoging bij onze zuiderburen door een verhoogde fiscale druk beïnvloed was, is bij gebrek aan voorstudies niet volledig uit te maken. Het verband is echter duidelijk en zal later ook voor Engeland en de Verenigde Provinciën worden opgemerkt. Een intermediaire plaats kwam de Zuidelijke Nederlanden en inzonderheid het Vlaamse land toe, zodat er de aanzet tot een progressieve landbouw duidelijk in de 17e eeuw te situeren is. De lofbetuigingen die door buitenlandse agronomen en reizigers (cfr. R. Weston) ten aanzien van de intensieve bedrijfsvoering en het specifieke rotatiesysteem in Vlaanderen geformuleerd werden, zijn alvast typerend voor de gangbare mutaties⁶¹. Sterker komt het aan het licht wanneer vanaf het einde van het Ancien Régime ook de bedrijfsresultaten kwantitatief zijn af te meten. Zo valt het op dat de Zuidelijke Nederlanden tijdens de tweede helft van de 18e eeuw tot een belangrijke graanexporterende natie waren geëvolueerd, met een gemiddelde jaarlijkse uitvoer van ca. 5% van de binnenlandse productie. Volgens schattingen voor de 16e eeuw moest daarentegen nog in 10 tot 20% van de behoeften door import worden voorzien⁶². De bevestiging van deze radicale kentering in de bevoorradingsmodaliteiten vinden we in de prijsontwikkeling terug. Minimale graanprijzen werden tijdens de periode 1750-1850 precies op de Vlaamse markten genoteerd. Bij de achtergronden voor deze kentering moet men evenwel, behalve met de aanpassingen in de landbouwbeoefening zelf, ook rekening houden met de veranderingen in de consumptiegewoonten. Als één der eerste regio's schakelde Vlaanderen immers vanaf de late 17e eeuw op het verbruik van aardappelen over en dit op zo'n radicale wijze dat de hoofdelijke graanconsumptie tegen het einde van het Ancien Régime met een derde tot de helft was afgenomen. Deze omschakeling in de verbruikersgewoonten had dan ook een beslissende invloed op de prijsvorming⁶³. Dérial legt hier een sprekende getuigenis over af voor de jaren 1780: „On trouve à Bruxelles des comestibles excellens et de toutes espèces; s'ils sont chers, ils sont d'un prix très-modéré dans les autres villes. On vit cependant à Bruxelles à un tiers meilleur marché qu'à Paris et pour la moitié moins qu'à Londres et à Amsterdam...”⁶⁴.

Een opvallend contrast voor de 18e - begin 19e eeuw is verder de zeer hoge tarweprijs in Engeland. Dit beeld is totaal tegengesteld aan de 16e eeuw. Vergeleken met Vlaanderen lag de prijs er tijdelijk 60 tot 70% hoger. De verhoogde fiscale druk sinds de 17e eeuw en waarbij de nadruk heel sterk op de verbruiksbelastingen lag, zal deze tendens mede

(61) P. LINDEMANS, „De vlaamse landbouw in het verleden”, Turnhout, 1942.

(62) C. VANDENBROEKE, „Agriculture...”, o.c., hoofdstuk II.

(63) J. CRAEYBECKX, „De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?”, in „Tijdschrift voor Geschiedenis”, p. 328. Verwezen wordt naar omrekeningen die door E. Scholliers werden doorgevoerd en waarbij een prijsverschil met Frankrijk van een orde van 10-11% wordt vooropgesteld.

(64) DERIVAL, „Le Voyageur dans les Pays-Bas Autrichiens”, Amsterdam, 1782-83, dl. I.

bepaald hebben⁶⁵. Daarnaast is er de fundamentele betekenis van de buitenlandse handel en de overvloed aan geld en edel metaal in het binnenland. Galiani doorzag heel goed de problemen van de inflatie toen hij in 1751 liet opmerken: „les hauts prix des marchandises sont le guide le plus sûr pour connaître où se trouvent les plus grandes richesses⁶⁶. Omgekeerd werd kort nadien door Dérival het lagere prijs- en loonniveau in de zuidelijke Nederlanden o.m. toegeschreven aan de beperkte geldschepping en aan de geringe muntomloop: „Il y a nombre de personnes qui imaginent que le dépôt du trésor du Souverain fait à la Chambre des Comptes, annonce l'établissement prochain d'une banque à Bruxelles qu'on y fera à l'instar de celle de Londres, mais tout le monde n'y verra pas du même oeil cet établissement: il augmentera sans doute le numéraire... mais il avilira aussi ce numéraire et par conséquent il augmentera la valeur des différens objets dont le numéraire est le signe représentatif. Le prix des denrées étant augmenté, il faudra nécessairement que le prix de la main d'œuvre augmentera aussi et par une suite naturelle, celui des productions industrielles. Ces productions ne pourront plus alors soutenir dans les marchés étrangers la concurrence des mêmes productions qui y seront apportées par les marchands des autres pays...”⁶⁷.

Het beeld nu van de hoge tarweprijzen in Engeland is enigszins verrassend, daar in de algemene literatuur vaak melding wordt gemaakt van overproductie (vgl. „gin-age”) en van vrij massale graanexporten tijdens de eerste helft van de eeuw⁶⁸. Ook de fysiocraten in Frankrijk zullen ten andere regelmatig naar het Engelse voorbeeld verwijzen bij de verantwoording van een liberale graanpolitiek met een optimale prijsontwikkeling. Hierbij had men het dan over „le bon prix”. Uit een vergelijkende prijsanalyse volgt alvast de bevestiging dat de Engelse landaristocratie een beslissende inbreng moet gehad hebben op het economisch beleid en dat zowel in de landbouw als in de graanhandel een enorme kapitaalsaccumulatie heeft plaats gevonden tijdens de 18e en de eerste decennia van de 19e eeuw. Dat trouwens de meeste kapitalen voor de beginnende industrialisatie vanuit landbouwmiddelen werden aangebracht, is reeds meermaals benadrukt⁶⁹. Niet minder treffend is echter de aanpassing van de graanpolitiek in Engeland met ingang van de jaren 1840. Eénmaal de aanzet tot industrialisatie voldoende diepgang had gekregen, werd de economi-

(65) P. MATHIAS, o.c., pp. 118-119; M. MORINEAU, „Budgets de l'Etat et gestion des finances royales en France au dix-huitième siècle”, in „Revue Historique”, 1980, pp. 319-320.

(66) Geciteerd door F. BRAUDEL, „Les jeux de l'échange”, Parijs, 1979, p. 145. Zie ook P. VILAR (o.c., p. 130), die de economische achteruitgang van Spanje eveneens aan de excessieve geldvoorraad in de 16e en 17e eeuw toeschrijft; E. VICTOR MORGAN, „A history of money”, Harmondsworth, 1969, p. 186.

(67) DERIVAL, o.c., dl. IV.

(68) Lord ERNLE, „Histoire rurale de l'Angleterre”, Parijs, 1952; P. DEANE-W.A. COLE, „British Economic Growth, 1688-1959”, Cambridge, 1967.

(69) Cfr. P. BAIROCH, „Le Tiers-Monde dans l'impasse. Le démarrage économique du XVIIIe au XXe siècle”, Parijs, 1971; C. HILL, o.c., pp. 61 en 150; P. LEON (éd.), „Inerties et révolutions, 1730-1840”, Parijs, 1978, p. 231.

sche politiek er volledig omgebogen en verloren de agrarische belangen hun traditionele voorkeursbehandeling met de afkondiging van de Anti-Corn Law League. Door het neerhalen van de douanetarieven kon de import van goedkoop Amerikaans graan nu ongehinderd plaats vinden. Meteen was het de aanzet tot een nieuwe wijziging in de prijsverhoudingen tussen de verschillende landen ⁷⁰. Eens te meer vinden we de repercussies zeer goed in onze prijsanalyse weerspiegeld. In de kortste keren volgde een prijsaanpassing en met ingang van het derde kwart van de 19e eeuw was Engeland reeds veruit het goedkoopste graanland van West-Europa. België en vooral Frankrijk, waar de landbouwbelangen langer gevrijwaard en beschermd bleven, kenden op dat ogenblik een graanprijs die 30 tot 40 % boven de Engelse uitsteeg ⁷¹. Een intermediaire positie werd toen door Nederland ingenomen. De voortbije decennia en meer bepaald tijdens de periode 1775-1875 waren er nochtans herhaaldelijk moeilijkheden opgetreden, zodat de duurste prijzen tijdelijk (1850-75) bij onze noorderburen werden opgetekend ⁷². Met de teruggang van het aandeel in de internationale (graan)handel verloor Nederland ook zijn traditionele voorkeursbehandeling inzake bevoorradingsmogelijkheden.

Net als voor het overzicht van de prijzen hebben we ook de lonen van (ongeschoolde) bouwvakkers en dagloners-landarbeiders, om ze onderling en op nominale basis te vergelijken, in gram zilver aangeduid. Samenvattend brengt ons dat tot volgend overzicht voor de periode 1400-1914 :

Nominale lonen van metselaarsdienders en landarbeiders in gram zilver

Periode	Metselaarsdienders			Ver. Prov.	Landarbeiders		
	Vlaanderen	Frankrijk	Engeland		Afwijk. Vlaand.	Frank.	
1401-25	—	—	3,71	—	—	—	—
1426-50	4,22 (1)	3,77 (2)	3,67 (3)	—	1,15	2,91	—
1451-75	4,32 (1)	3,62 (2)	3,37 (3)	—	1,28	3,19	—
1476-00	3,28 (1)	2,93 (3)	2,94 (2)	—	1,12	2,46	—
1501-25	2,95 (1)	2,45 (3)	2,92 (2)	—	1,20	2,30	2,13
1526-50	2,84 (1)	2,73 (2)	2,48 (3)	—	1,14	2,52	2,21
1551-75	4,08 (2)	4,25 (1)	2,79 (3)	—	1,52	3,55	3,17
1576-00	5,60 (3)	6,47 (2)	3,80 (4)	7,04 (1)	1,85	5,40	3,81
1601-25	6,38 (3)	6,47 (1)	3,81 (4)	6,40 (2)	1,70	6,06	4,62

(70) P. BAIROCH, „Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle”, Parijs-Den Haag, 1976, p. 217.

(71) M.b.t. de aanpassing van de graanpolitiek in de 19e eeuw, zie F. VAN BOCKLAER, „De afschaffing van de schaalwetten op het koren in België en Engeland en hun verband met de vrijhandelsbeweging van Manchester, 1845-1846”, in „Tijdschrift Sociale Wetenschappen”, 1968, pp. 443-463.

(72) Voor het afwijkend prijsverloop in Nederland sinds de late 18e eeuw, J.M.M. DE MEERE, „Misooogst en hongersnood”, in „Tijdschrift Sociale Geschiedenis”, 1977, pp. 83-96.

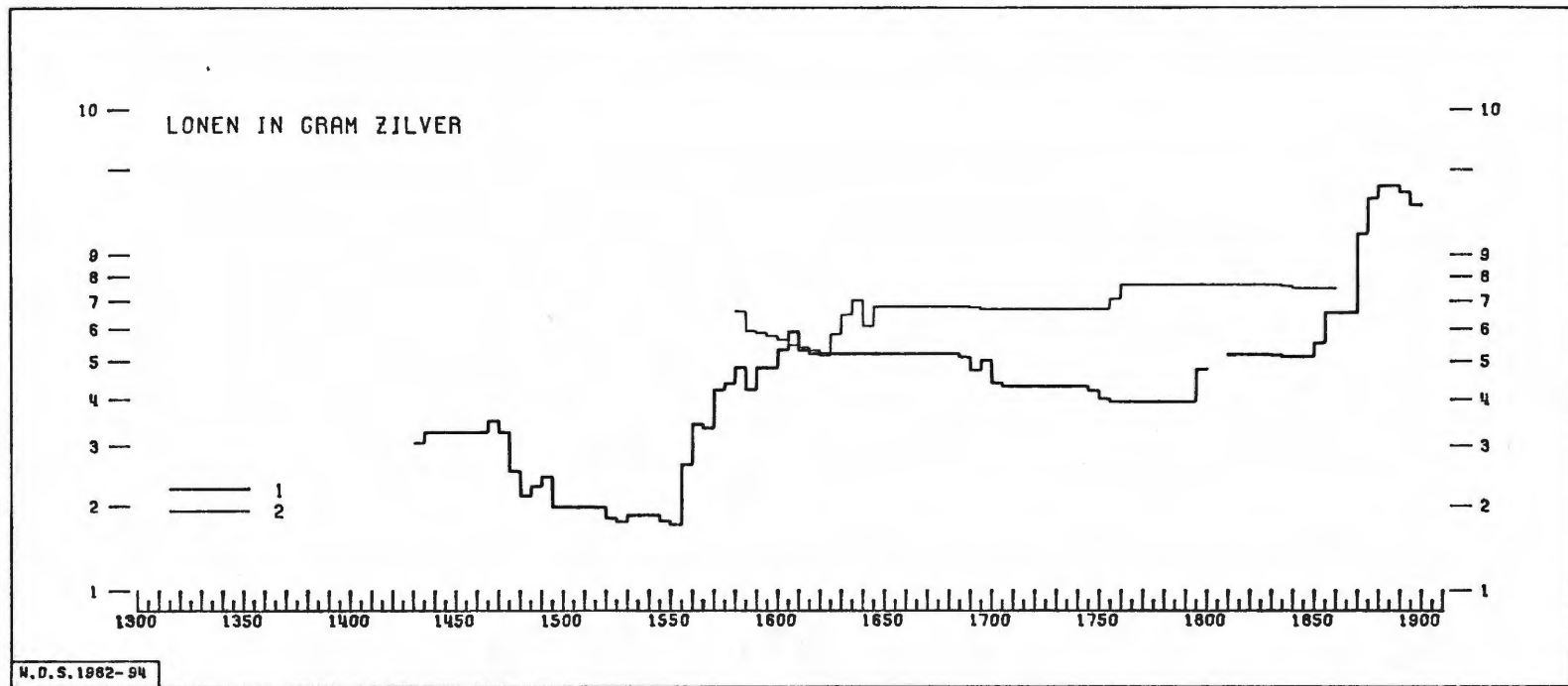
1626-50	6,20 (2)	6,11 (3)	4,76 (4)	7,44 (1)	1,56	6,65	3,97
1651-75	6,20 (3)	6,93 (2)	5,60 (4)	7,78 (1)	1,39	7,68	4,48
1676-00	6,05 (3)	6,19 (2)	5,62 (4)	7,75 (1)	1,38	7,04	5,04
1701-25	5,33 (3)	—	6,77 (2)	7,69 (1)	1,44	6,13	5,00
1726-50	5,29 (4)	5,73 (3)	7,18 (2)	7,69 (1)	1,45	6,04	4,41
1751-75	4,94 (4)	5,88 (3)	7,37 (2)	8,34 (1)	1,69	4,94	4,53
1776-00	5,10 (4)	7,40 (3)	9,19 (1)	8,65 (2)	1,80	5,26	5,70
1801-25	6,17 (4)	8,77 (2)	13,47 (1)	8,65 (3)	2,18	5,64	—
1826-50	6,14 (4)	10,26 (2)	13,91 (1)	8,58 (3)	2,27	5,65	—
1851-75	8,04 (4)	12,07 (2)	15,77 (1)	8,50 (3)	1,96	5,73	—
1876-00	13,38 (3)	14,04 (2)	20,67 (1)	—	1,54	7,35	—
1901-14	—	17,39 (2)	23,58 (1)	—	—	—	—

De maximale afwijkingen in het loonniveau doen zich respectievelijk in 1575-1625 en 1775-1875 voor. Tijdens de eerste periode was het vooral in de Verenigde Provinciën, het land dat toen aan een spectaculaire expansie toe was, dat de hoogste lonen uitbetaald werden. Zoals eerder aangestipt, is dit beeld enigszins overtrokken en wellicht minder representatief als nationaal gemiddelde. Op dat ogenblik deed zich een maximale demografische groei voor in de Verenigde Provinciën, met o.m. een massale inwijking vanuit het zuiden. Het gevolg was dat het huizenbestand in de meeste centra sterk op de vraag achter lag en dat een absolute recordactiviteit in de bouwsector zich jarenlang bleef manifesteren⁷³. De tweede periode met maximale afwijkingen was vooral door de loonontwikkeling in Engeland bepaald. Opnieuw valt het op dat deze evolutie niet uitsluitend of beter gezegd slechts tijdelijk door het prijsverloop kan bepaald zijn. Voor de periode 1775-1825/50 vinden we met name een parallel verloop tussen prijzen en lonen terug, in die zin dat de excessieve prijzen van tarwe aan de basis zullen gelegen hebben van de hoge lonen in Engeland⁷⁴. Tegen het midden van de 19e eeuw komt deze wisselwerking nochtans compleet te vervallen. Niettegenstaande het feit dat de laagste tarweprijzen zich voortaan in Zuid-Engeland laten optekenen, noteren we er toch de hoogste lonen. Het is dan ook pas op dat ogenblik dat de koopkracht in Engeland wezenlijk boven deze van het Continent zal uitstijgen⁷⁵. Een nieuwe, exogene factor komt voortaan het economisch gebeuren beïnvloeden en beheersen. Voor het eerst in de geschiedenis wordt namelijk de loonontwikkeling op een beslissende wijze door de technologische inbreng en door de verhoging van de productiviteit bepaald.

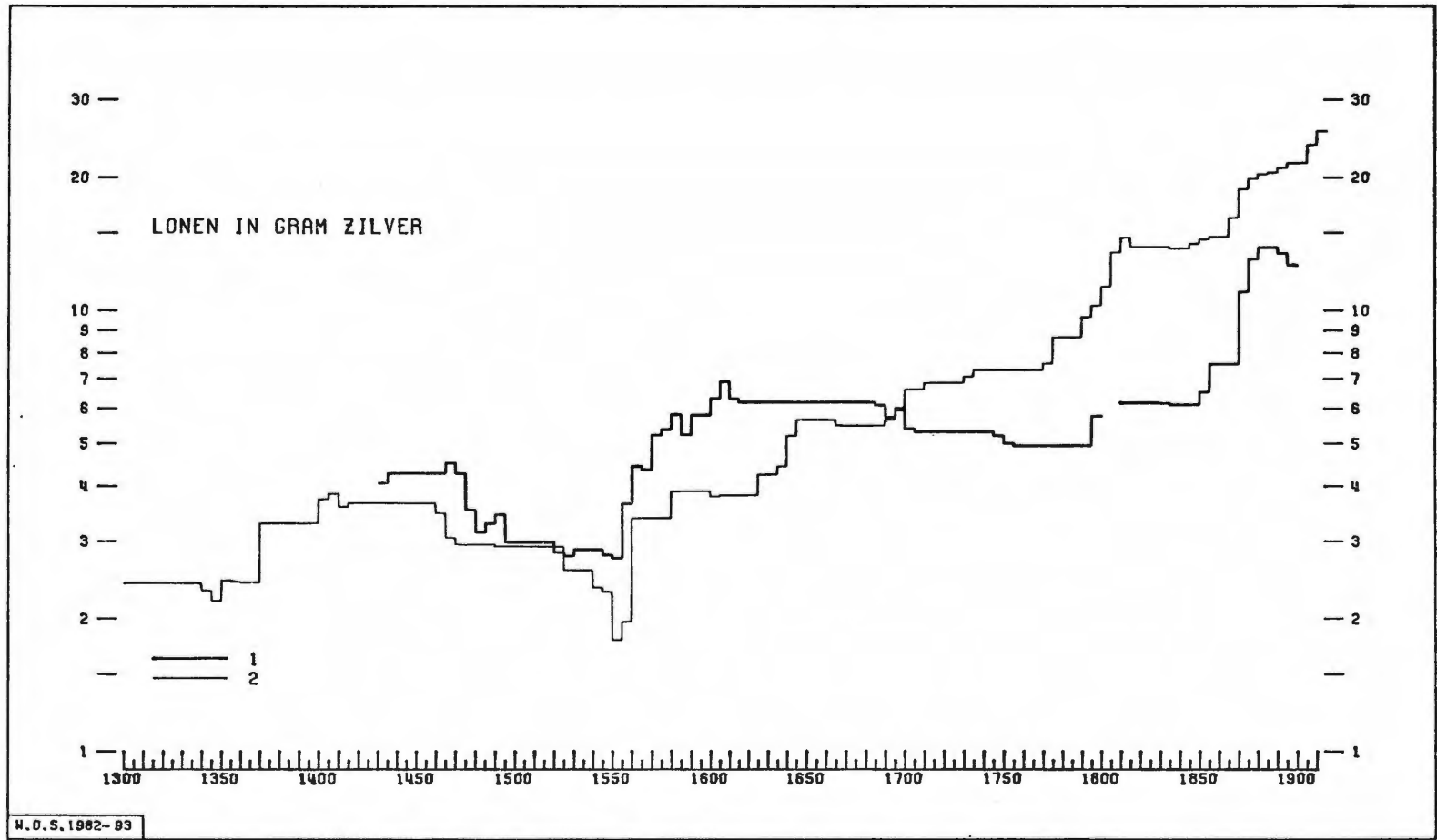
(73) L. NOORDEGRAAF, „Daglonen...”, o.c., p. 85.

(74) In die zin komt het enigszins verrassend over wanneer sommige auteurs reeds voor de 18e eeuw laten uitschijnen dat de hoogste koopkracht in Engeland zou bereikt zijn (D. LANDES, „The Unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present”, Cambridge, 1969, p. 47).

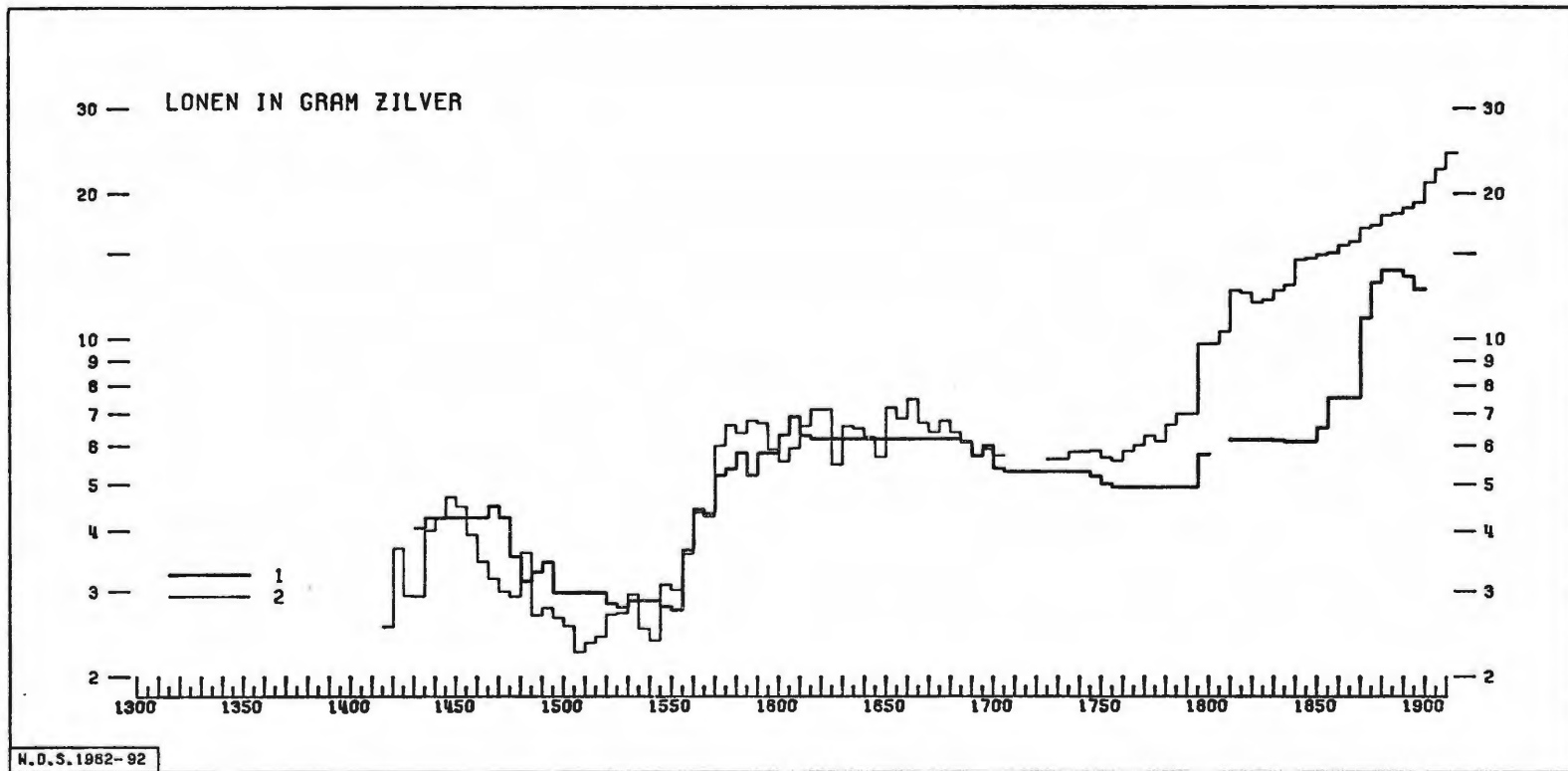
(75) R. MARX, „La révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850”, Parijs, 1970, p. 293.

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Verenigde Provinciën

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Engeland

lijn 1 : Vlaanderen ; lijn 2 : Frankrijk

Dat de gunstige loonevolutie in de spitssectoren zich over alle economische activiteiten (inclusief de bouwsector) zal uitstrekken, lijkt evident. Gelijktijdig moet ook voor Engeland en dit in relatie tot de snelle en omvattende urbanisatie, een koortsachtige ontwikkeling van de bouwsector in aanmerking genomen worden ⁷⁶.

Naast deze algemene beschouwingen is het van belang nog even op de niveaoverschillen per periode in te gaan. De hoge lonen van de 15e eeuw in Vlaanderen werden reeds meermaals aangestipt ⁷⁷. Bepalend hierbij waren o.m. de latente bevoorradingsmoeilijkheden en de hoge graanprijzen; daarnaast kan wellicht de omvattende graad van verstedelijking en de sterke uitbouw van het ambachtswezen ter verklaring ingeroepen worden. Belangrijker zijn evenwel de consequenties die aan deze situatie verbonden waren. In het bijzonder denken we aldus aan het verplaatsen van het economisch zwaartepunt van Vlaanderen naar Brabant en waarbij Antwerpen in menig opzicht de rol van Brugge overnam. Naast milieufactoren (verzanding van het Zwin) lijkt de kostprijs van loonarbeid eveneens tot een heroriëntering van de economische activiteit te hebben uitgenodigd. Zo lagen de remuneraties voor ongeschoolde arbeid te Antwerpen tegen het einde van de 15e eeuw ruim 10 tot 20 % lager dan te Gent of Brugge ⁷⁸. Een analoge redenering lijkt ten andere van toepassing in een internationaal kader en waarbij dan aan de toenemende concurrentie vanuit Engeland (cfr. lakenindustrie) gedacht wordt. De geringe loonkosten (—15 à —30 %) moeten in elk geval een sterke prikkel gevormd hebben voor de economische expansie van Engeland (cfr. „Merchant Adventurers”). Dat deze tendens bovendien door een aangepaste economische politiek werd begeleid, beschouwen we als een bijkomend pluspunt ⁷⁹. Tegen het einde van de 15e en het begin van de 16e eeuw waren trouwens de voordelen van de lagere loonkosten, vooral dan ten opzichte van Frankrijk, grotendeels weggewerkt. Spoedig zal Frankrijk echter die lage loonkost kwijt spelen. Meer bepaald tijdens de periode 1550-1625 (vgl. „la poule au pot” van Sully) kon nochtans van een gunstige uitgangspositie gewaagd worden. De relatieve loonreducties die nadien in Frankrijk volgden en o.m. samenvielen met een verhoogde fiscale druk, vormden meteen de aanzet tot talrijke sociale woelingen. Dit wordt nog begrijpelijker wanneer we zien dat de lonen van landarbeiders (en dus van het overgrote deel van de bevolking) sterk ondergewaardeerd waren in Frankrijk. Ook Engeland kende op dat ogenblik een minder gunstig sociaal klimaat. Weliswaar lagen de graanprijzen er minder hoog (dan bijvoorbeeld in Frankrijk), maar door de extreme afvlakking van de lonen werden er eveneens spanningen in het leven geroepen. Permanent bleef Engeland zich nadien tussen 1525 en 1700 door lage loonlasten onderscheiden. Deze ontwikkeling valt er samen met een snelle demografische groei en injrij-

(76) Voor een globaal overzicht van de toenemende urbanisatie vanaf de late 18e eeuw, cfr. P. BAIROCH, „Taille des villes, conditions de vie et développement économique”, Parijs, 1977.

(77) E. SCHOLLIERS, o.c., pp. 305-330.

(78) E. SCHOLLIERS, o.c., p. 312.

(79) J.L. BOLTON, o.c., pp. 267 en 290.

pende kenteringen op het vlak van de bezitsverhoudingen. In elk geval valt het op dat de doorbraak van Engeland tijdens de beschouwde periode als een economische grootmacht in Noord-West-Europa vooral ten koste van heel wat „sociaal” leed bereikt werd⁸⁰. Dit geldt dan meer speciaal voor de jaren 1550-1650, wanneer de Engelse lonen ruim 50 tot 60 % beneden het peil van de overige Westeuropese landen lagen. Met de late 17e eeuw ging dit „economisch” voordeel verloren. De kentering die zich toen voltrok was zelfs zo ingrijpend dat Engeland tegen het midden van de 18e eeuw reeds als het duurste loonland van West-Europa doorging. Dat zich precies op dat ogenblik de eerste aanpassingen in de loontheorieën in Engeland voordeden en dat een hoge loonkost er niet langer door alle theoretici als een nadeel voor verdere economische groei werd beschouwd, zal m.a.w. geenszins als een verrassing overkomen. Afgezet tegenover de loonevolutie aan het einde van het Ancien Régime is het de logica zelf. Bovendien moet deze kentering in relatie gezien worden met de herstructurering van de buitenlandse handel⁸¹. Ook werd nu, en dit in tegenstelling tot de heersende opinie van de mercantilisten, veel meer aandacht opgebracht voor de ontwikkeling van de binnenlandse koopkracht.

Bepaald afwijkend is de nominale loonevolutie in de Verenigde Provinciën tijdens de 17e en het grootste deel van de 18e eeuw. Terwijl de graanprijzen er hun bodemkoers bereikten, werden toch veruit de hoogste lonen uitbetaald. Vanaf het midden van de 17e eeuw springen de afwijkingen ten opzichte van het Europees gemiddelde werkelijk in het oog. In de gegeven omstandigheden is het volledig gerechtvaardigd de economische neergang van de Verenigde Provinciën na 1670-80 in ruime mate aan de excessieve loonlasten en het totaal gebrek aan competitiviteit toe te schrijven. Zelfs de huisnijverheid die in enkele minder ontwikkelde regio's in het Zuiden en het Oosten van het land tot ontwikkeling was gekomen, kon zich niet langer concurrentieel opstellen⁸². Uitblijvende investeringen en/of een gebrek aan initiatief vanwege de bezittende klassen, factoren die vaak ter verklaring voor de economische neergang sinds de late 17e eeuw in de algemene literatuur worden aangehaald, liggen hier voor de hand. Ze vormen niet zozeer de oorzaak van de achteruitgang, dan wel het gevolg van een totaal gebrek aan competitiviteit. Het blijft een open vraag waarom precies in de Verenigde Provinciën, het land met de laagste kosten van levensonderhoud, de loonlasten zo hoog opliepen? Gedeeltelijk was dit ingegeven door heffingen op het verbruik, met name in het Westen van het land. Daarnaast wordt ook de uitbouw van de welzijnssector ter verklaring aangehaald⁸³. Meerdere publicaties werden reeds rond deze thematiek uitgewerkt. De finale indruk blijft evenwel dat hier in menig opzicht van de gangbare economische wetmatigheden werd

(80) F. CROUZET, „Angleterre et France au XVIIIe siècle. Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1966, pp. 254-291.

(81) C. HILL, o.c., pp. 233 en 248; R. DAVIS, „The rise of the Atlantic Economies”, New York, 1973, pp. 90 en 298-299.

(82) J.A. FABER, o.c., p. 206.

(83) Cfr. de bijdragen die in noot 10 werden aangehaald.

afgeweken en dat de loonontwikkeling heel in het bijzonder door de lage kostprijs van het levensonderhoud werd opgetrokken. Op het eerste gezicht komt een dergelijke verklaring onlogisch over. Bij nader toezien lijkt de koppeling nochtans niet zo irreeël en allerm minst in tegenspraak met de geldende normen inzake arbeidsethos en arbeidsinzet. Daar het concept van de „utility of poverty” zijn bestaansgrond vond in de lage reële lonen en m.a.w. in een permanente arbeidsdwang bij ontoereikende spaarreserves, vormde omgekeerd de relatief hoge koopkracht in de Verenigde Provinciën het uitgangspunt voor een geringere arbeidsinzet (cfr. de zogenaamde luiheidsthese)⁸⁴. In de gegeven omstandigheden moesten de remuneraties buitenmatig opgetrokken worden om het arbeidsbestand blijvend aan het werk te houden. Daar de plaatselijke bevolking daar slechts partiëel op inging, werden dan ook heel wat deeltaken aan immigranten en aan seizoenarbeiders overgelaten⁸⁵. De vaak geformuleerde klachten over luiheid en gebrek aan discipline in de Verenigde Provinciën zijn best acceptabel voor de 17e en 18e eeuw. De comparatieve weergave van de prijzen en lonen sluit het voorkomen van dergelijke „kwalen” geenszins uit, te meer nog daar met de economische voorspoed van de gouden eeuw ook de bedelingsmechanismen en bijstandskassen overtalrijk vertegenwoordigd en degelijk gespijsd waren⁸⁶. De verwijten in verband met een ontoereikende inzet en arbeidsdiscipline die we in de Verenigde Provinciën over langere termijn terugvinden, manifesteren zich trouwens op korte termijn in alle pre-industriële maatschappijen. Door meerdere auteurs en in tal van situaties werd dat reeds benadrukt. We verwijzen o.m. naar W. Petty (1691) : „when corn is extremely plentiful, that Labor of the Poor is proportionably dear”⁸⁷. Gelijkaardige uitspraken voor de 18e eeuw werden onlangs door J. Meuvret belicht. Treffend is een uitspraak voor 1723 : „c'est un paradoxe de dire que, quand le pain est cher, les ouvriers sont à meilleur marché et travaillent davantage et que lorsqu'il est à bon marché ils se font payer plus cher et travaillent moins... Lorsque le pain est cher, l'ouvrier travaille pour subvenir au besoin pressant. Quand les vivres sont à bon marché, l'ouvrier se contente de travailler quelques jours...”. Evenzeer werd deze relatie onderkend voor het platteland : „dans les campagnes même, les ouvriers sont plus rares et plus chers pendant l'abondance que pendant la disette”⁸⁸. Het is ten andere treffend dat veruit de meeste loonrevindicaties geformuleerd werden wanneer de koopkracht van de bevolking toenam en dit na een bruuske daling van de graanprijzen (d.i. van het basisvoedsel). Buitengewoon interessant is ook de vaststelling dat de tijdgenoot zelf heel goed inzag dat precies in regio's met

(84) J.M.M. DE MEERE, o.c., p. 38; J. DE VRIES, o.c., p. 91.

(85) J. LUCASSEN, o.c.

(86) Op het verband tussen liefdadigheid en loonvorming ging ook N. Bacon (1765) verder in : „si longtems qu'on ne parviendra point à pouvoir exterminer ces gens sans aveu, il sera impossible d'avoir en ce país des fabriques et manufactures pour les exporter avec avantage chez l'étranger à cause que la main d'oeuvre augmentera toujours à proportion que la paresse et la commodité de la mendicité seront tolérées” (H. HASQUIN, o.c., p. 122).

(87) Geciteerd naar A. LUWEL, o.c., p. 273.

(88) J. MEUVRET, o.c., pp. 179-181 en 191.

hoge lonen en lage prijzen het grootst aantal bedeeden voorkwam. Zo stelde J. Townsend in 1786 : „where the price of labour is highest and provisions are the cheapest, there the poor rates have been the most exorbitant”⁸⁹.

Gans in het bijzonder verdient tenslotte de loonontwikkeling in de 18e en 19e eeuw onze aandacht. Vooral Vlaanderen, dat in het verleden en met name in de 15e en 16e eeuw nog door een hoog loonniveau was gekenmerkt, komt op dat ogenblik als een laag loonland over⁹⁰. De wisselwerking met de prijsontwikkeling speelde hierbij lange tijd een eersterangsrol. Meer bepaald door de vroege en ruime verspreiding van aardappelen kende Vlaanderen decennia lang een vlotte bevoorrading, met als gevolg dat ook de ontwikkeling van de graanprijzen er een stabiel verloop kende dan in de meeste buurlanden⁹¹. De ontwikkeling van de landbouweconomie enerzijds en de repercussies op de loonvorming anderzijds waren van cruciaal belang tijdens de late 17e en de 18e eeuw. Net in die tijdspanne voltrokken zich immers de herstructurering van de wereldeconomie en de integratie van Amerika in de internationale handel : „l'ouverture des débouchés américains, plus encore que la croissance démographique européenne, aurait soudain sollicité la production”⁹². Gezien het toenemend aandeel van de buitenlandse handel in de economische groei van Noord-West-Europa was het m.a.w. nodig en noodzakelijk zich competitief op te stellen⁹³. Zeker in een tijdspanne dat technologische vernieuwingen omzeggens nog geen rol speelden, moest de slag om de concurrentie onmiskenbaar in het voordeel van de lage loonlanden uitvallen. Het geldt des te meer wanneer we voor ogen houden dat de voorbereidingsfase tot een industriële take-off overwegend geconcentreerd was in de sector van de „lichte” verbruiksgoederen en waarbij dan vooral aan de ontwikkeling van textiel moet worden gedacht⁹⁴. Dit alles in acht genomen en rekening houdend met de lage lonen in Vlaanderen kan de exponentiële groei van de linnennijverheid er zeker geen toeval genoemd worden. Weliswaar kan deze expansie verder in de hand gewerkt zijn door een aangepast economisch beleid en door het feit dat de afzet van Vlaams linnen tijdelijk op de Spaanse en dus indirect op de Amerikaanse markt werd begunstigd ; de basiscomponent voor de snelle uitbouw van de proto-industrie in Zuid- en Binnen-Vlaanderen bestond evenwel in lage loonkosten en een competitieve prijs waartegen de

(89) Geciteerd door H. CUNNINGHAM, „Leisure in the Industrial Revolution, c. 1780 - c. 1880”, Londen, p. 21.

(90) Ten onrechte werd door I. Wallerstein op een te hoge loonkost in Vlaanderen voor de 17e eeuw gewezen, waardoor dan de economische contractie zou te verklaren zijn. Heel scherp werd reeds tegen deze foutieve veralgemeening gereageerd door J. DE VRIES, o.c., p. 85.

(91) Voor Frankrijk werd dit zeer goed aangetoond door C.E. LABROUSSE. Terwijl de prijzen van graangewassen tussen 1726-41 en 1771-89 met 62 % stegen, bleef de aanpassing van de lonen tot 26 % beperkt.

(92) P. LEON, „Les hésitations...”, o.c., p. 264.

(93) Vgl. I. WALLERSTEIN, o.c., p. 93.

(94) D.C. COLEMAN, „Industry...”, p. 13 ; A.S. MILWARD-S.B. SAUL, „The economic development of Continental Europe, 1780-1870”, Londen, 1973, pp. 188 en 320.

afgewerkte producten verhandeld werden. Doorheen de 18e eeuw kwam trouwens de scherpste concurrentie van andere lage loonlanden zoals Ierland, Schotland en Silezië⁹⁵. Uitgerangeerd als competitieve macht, zelfs na toepassing van een overtrokken protectionistische handelspolitiek, was daarentegen Engeland na het midden van de 18e eeuw. De excessieve loonlasten betekenden er een rem op een voortgezette economische groei. Het valt ten andere op dat zich met ingang van de jaren 1770 zowel in Frankrijk als in Engeland een tijdelijke caesuur in de buitenlandse handel aftekende en waarbij het exportsaldo duidelijk afnam in vergelijking met de vorige decennia⁹⁶. Technologische vernieuwingen waren een absolute noodzaak om de loonkosten door een verhoogde productiviteit te ondervangen. Dat die aanpassingen zich vanaf het laatste kwart van de 18e eeuw tegen een versneld tempo hebben doorgezet en tot een omvattende mutatie van het maatschappelijk gebeuren hebben geleid, is één van de meest wezenlijke pijlers van de sociale en economische geschiedenis. Opvallend is echter het feit dat bij het zoeken naar een verklaring voor de vroege industriële start in Engeland zelden naar de prijs- en loonontwikkeling wordt gekeken. In de algemene literatuur verschuilt men zich gewoonlijk achter de complexiteit van deze mutatie en achter de veelheid van factoren die in meerdere of mindere mate van belang waren bij de industrialisatie. Onder de meest geciteerde variabelen vinden we de technologische vernieuwingen, de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen, de toename van de bevolking, aangepaste sociale verhoudingen, de ontwikkeling van de landbouw, het belang van de buitenlandse handel, het uitblijven van religieuze en/of ideologische remmingen, een grotere kapitaalvoorraad, een aangepast economisch beleid en het voorkomen van een progressief denkend ondernemerstype⁹⁷. In recente overzichten wordt bovendien heel speciaal op het belang van de binnenlandse koopkracht gewezen. Zonder nu de betekenis van deze factoren te negeren, moeten we niettemin in herinnering brengen dat de nuanceringen op het vlak van het inkomen en de reële koopkracht per land, zoals die reeds door G. King voor de jaren 1680 waren vooropgesteld, tot en met het einde van het Ancien Régime van kracht bleven. Omstreeks 1770 werd dat nog expliciet door A. Smith herhaald⁹⁸. Concreet houdt het in dat de vier „testcases” van ons onderzoek ongeveer evenwaardig waren en dat, voor zover van een rangorde kan worden gewaagd, de Verenigde Provinciën nog steeds de gunstigste sociale positie bekleedden. Daarmee is echter nog niets gezegd over het investeringsritme en de bereidheid tot investeren per land of regio. Gegeven het feit dat de inkomsten in de Engelse landbouw

(95) C. VANDENBROEKE, „Sociale en conjuncturele facetten...”, o.c., pp. 148-149.

(96) F. BRAUDEL, o.c., p. 175.

(97) P. MATHIAS, o.c., p. 11; H. PERKIN, o.c., pp. 8-10.

(98) W.A. COLE-P. DEANE, „The growth of National Incomes”, in „The Cambridge Economic History of Europe”, VI, Cambridge, 1966, pp. 3-4; E. PAWSON, „The early Industrial Revolution. Britain in the eighteenth century”, Londen, 1979, p. 218; A.C.A.M. BOTS, „Theorie en werkelijkheid: klassieke economie over economie en bevolking”, in „Economisch-Sociaal-Historisch Jaarboek”, 1979, p. 55.

al die tijd zeer groot waren, lijkt het logisch dat een bijzonder sterk drukingsmiddel zal vereist geweest zijn om investeringen in een aanverwante-alternatieve sector, in casu textiel, in overweging te nemen. Vanuit de hoek van de excessieve loonkosten die met name 50 tot 100 % hoger lagen dan in Vlaanderen, was het zoeken naar een concurrentieherstellend hulpmiddel in de vorm van technologische vernieuwingen dan ook een MUST! Vandaar dat het aangewezen is meer aandacht te laten uitgaan naar een comparatieve studie van prijzen en lonen. Op die manier wordt één van de meest bepalende verklaringsvariabelen van het economisch gebeuren in het onderzoek betrokken. Ook de vroegere industriële start van België wordt vanuit diezelfde context aannemelijk, zij het dan dat hierbij een dubbele beweging te onderkennen is. Allereerst is er namelijk de spectaculaire ontwikkeling van de proto-industrie en waarbij de lage nominale lonen een garantie voor de economische groei vormden. Anderzijds werden die lage loonkosten in de huisnijverheid als afweer mechanisme tegenover de veel productievere Engelse investeringen gebruikt in de loop van de 19e eeuw⁹⁹. Het gevolg van de ongelijke concurrentieslag, waarbij nu technologische vernieuwingen tegenover een achterhaalde huisnijverheid kwamen te staan, was uiteraard een structurele crisis van de linnennijverheid in het Vlaamse land. De massale arbeidsreserve die hierdoor vrijkwam en die bovendien decennia lang in de 19e eeuw tegen onderbetaling had leren werken, bood meteen uitzicht op reallocatie van het arbeidsbestand en op een verdere uitbuiting in aanverwante en nieuwe industriële branches¹⁰⁰. Gans de 19e eeuw door trouwens zal België zijn participatie in het gewijzigde industriële en economische gebeuren meer door lage loonkosten dan door technologische innovaties blijven zoeken. Ook de uitbouw van het spoorwegnet en het beschikbaar stellen van goedkope treinabonnementen bestendigden deze tendens¹⁰¹. Niet in het minst geldt dat alles ook voor Nederland. Nadat deze mogendheid tegen het einde van de 18e eeuw volledig als economische macht was uitgeschakeld, zullen zich eerst na het midden van de 19e eeuw de eerste tekenen van een industrieel réveil manifesteren¹⁰². Dit alles was echter maar mogelijk tegen een

(99) F. MENDELS, o.c.; C. VANDENBROEKE, „Sociale en Konjunkturele facetten...”, o.c.

(100) De dwingende noodzaak tot structurele aanpassingen als antwoord op technologische vernieuwingen vinden we zeer goed weergegeven bij J. SCHUMPETER: „le progrès ... implique la destruction des valeurs capitalisées dans les zones où pénètre la concurrence du nouveau produit ou de la nouvelle méthode de production. En concurrence parfaite, les investissements anciens doivent, en pareil cas, être adaptés moyennant un sacrifice, sinon abandonnés” („Capitalisme, socialisme et démocratie”, Parijs, 1951, p. 181).

(101) In de kamerzitting van 5 december 1905 haalde E. Vandervelde de ware reden aan van de goedkope spoorabonnementen: „c'est dans ce but, qui n'avait rien de philanthropique, qui avait, au contraire, un caractère purement capitaliste, que les trains ouvriers furent établis” (aangestipt door P. VAN DEN EECKHOUT, „Determinanten van het 19e eeuwse sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen”, onuitgegeven doctoraat o.l.v. J. HANNES, Brussel, 1980, p. 112).

(102) J.A. DE JONGE, „De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914”, Amsterdam, 1968.

zware sociale tol. Net als België was ook Nederland op dat ogenblik immers een laag loonland geworden en in beide landen zal het sociaal réveil, dit in tegenstelling tot Frankrijk en inzonderheid tot Engeland, vrij laat komen. Vanuit die optiek bekeken is het dan ook weinig verwonderlijk dat massa's seizoenarbeiders en pendelaars vanuit Vlaanderen en Henegouwen door de beter betaalde arbeid in Noord-Frankrijk werden aangetrokken ¹⁰³. Niet minder tekenend is verder het feit dat vanaf de late 19e eeuw Engelse toeristen de Belgische kust kwamen bevolken ¹⁰⁴.

Na deze uitweiding voor de 20e eeuw kunnen we dit overzicht afsluiten. Meerdere bronnenpublicaties in verband met prijzen en lonen per land of regio werden de voorbije jaren uitgegeven. Al te weinig werd aan een integratie van deze gegevens gedacht. Dit geldt meer bepaald voor wat de loonvorming betreft. Rekening houdend met het fundamentele belang van de loonkosten als verklaringsvariabele bij het economisch gebeuren in heden en verleden lijkt een geïntegreerd en voortgezet onderzoek nochtans noodzakelijk. Behalve als hulpwetenschap bij het bepalen en afbakenen van conjunctuurgolven, vormt de studie van prijzen en lonen immers een onmisbaar hulpmiddel bij de verklaring van de economische dispariteit per land of regio en bij de grote economische breukpunten die zich hebben voorgedaan. Gelijktijdig moeten de achtergronden van deze dispariteit in de prijs- en loonontwikkeling echter met een structurele analyse benaderd worden.

(103) Y. LEQUIN, „Labour in the French economy since the Revolution”, in „The Cambridge Economic History of Europe”, VII, Cambridge, 1978, p. 300. In 1913 trokken dagelijks 50 tot 60.000 Belgen naar Noord-Frankrijk. Daarnaast werden dan nog \pm 100.000 seizoenarbeiders voor de graan- en bietenoogst genoteerd.

(104) K. VAN ISACKER, „Mijn land in de kering, 1830-1914”, Antwerpen, 1978, pp. 108-110.